

T.C.
MUŞ ALPARSLAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Dilan KANDEMİR

MUŞ OVASINDA SELÇUKLU İZLERİ:YÜNÖREN CAMİ ÖRNEĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUŞ-2022

T.C.
MUŞ ALPARSLAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Dilan KANDEMİR

MUŞ OVASINDA SELÇUKLU İZLERİ:YÜNÖREN CAMİ ÖRNEĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Dr. Öğr. Üyesi Esra ÇIPLAK

MUŞ-2022

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖZET.....	II
ABSTRACT	III
ÖNSÖZ.....	IV
KISALTMALAR DİZİNİ	V
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAMİYET SONRASI TÜRKLERDE İLK CAMİ ÖRNEKLERİ

1.1. TÜRK CAMİLERİNİN ÖZELLİKLERİ	31
---	----

İKİNCİ BÖLÜM

MUŞ OVASINDA SELÇUKLU İZLERİ: YÜNÖREN CAMİ ÖRNEĞİ

2.1. TARİHİ SEYİRDE MUŞ	46
2.2. YÜNÖREN CAMİ MİMARİ ÖZELLİKLERİ	47

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YÜNÖREN CAMİ VE DOĞU ANADOLU'DA BULUNAN CAMİLERİN KIYASI

3.1. YÜNÖREN CAMİ VE SELÇUKLU DEVLETİ MİMARİ ÖZELLİKLERİ ..	67
3.2. DOĞU ANADOLU'DA CAMİ MİMARİSİNİN ÖZELLİKLERİ	69
3.3. DOĞU ANADOLU'DAKİ TÜRK CAMİLERİ	70
3.4. DOĞU ANADOLU'DA SELÇUKLU YANSIMALARI	77
SONUÇ.....	84
KAYNAKÇA	87
EKLER.....	93
DİZİN	98

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUŞ OVASINDA SELÇUKLU İZLERİ: YÜNÖREN CAMİ ÖRNEĞİ

Dilan KANDEMİR

Tez Danışmanı: Dr. Öğretim Üyesi Esra ÇIPLAK

2022, 106 sayfa

Türklerin İslamiyet'e girişi ile Türk-İslam sanat örnekleri oluşmaya başlamıştır. Karahanlılarla başlayan süreç Gazneliler ve Selçuklular ile devam etmiş özgün bir sanat zevki ortaya çıkmıştır.

11. yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu yönündeki Selçuklu akınları 1071 Malazgirt Zaferi ile taçlanmış bölge artık yurt haline gelmiştir. Bu tarihten sonra buraya getirdikleri sanat zevki ile bölge unsurlarının sentezi neticesinde yeni bir kültür ve sanat ortamı yeşermeye başlamıştır. Bu sırada (11. yüzyıl sonları 12. yüzyıl başları) Hıristiyan dünyasının İslam dünyası üzerine başlattığı Haçlı seferlerinin bir durağı olan Anadolu'nun askeri ve siyasi yapısı bu gelişmeyi sekteye uğratmıştır. Doğu Roma, Haçlı, Ermeni üçleminde bir de iç çekişmeler Türkiye Selçuklu Devleti'nin kuruluş evresinde bu tür sanatsal faaliyetleri dönem kayıtlarına dâhil edememiştir. İznik'ten sonra Konya'nın başkent oluşu ve akabindeki siyasi istikrar I. Alâeddin Keykubad döneminin kaynakları eserler konusunda dile getirilmiştir. Anadolu'da Selçuklu eserleri başta Konya olmak üzere Akşehir, Beyşehir, Sivas, Tokat, Amasya, Kayseri, Malatya, Antalya, Alanya ve Sinop gibi pek çok şehirde; cami, medrese, şifahane, türbe, hamam, külliye gibi çeşitli yapılarla kendini göstermiştir. Anadolu'nun doğusunda ilk dönem beylik mimarisinin örnekleri özellikle Erzurum, Diyarbakır, Ahlât gibi önemli merkezlerde tarihin görgü tanığı olarak günümüze ulaşmıştır. Tez çalışmamızın konusu Yünören Cami bugün Muş ilinin Korkut İlçesine bağlı Altınova Beldesi köylerinden Yünören'de bulunmaktadır. Yünören Cami'nin, Selçuklu mimari özellikleri ile Selçuklu yapılarından biri olma özelliğine sahip olduğu teziyle yola çıkılan bu çalışmada kanaatimiz neticede nedenselliği ile izah edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk sanatı, Selçuklu Sanatı, Mimari, Muş, Yünören Cami.

ABSTRACT
MASTER’S THESIS
SELJUK TRACES IN THE PLAIN OF MUSH: THE EXAMPLE OF THE
YUNOREN MOSQUE

Dilan KANDEMİR

Advisor: Assistant Prof. Esra CIPLAK

2022, Page: 106

With the entry of Turks to Islam, examples of Turkish-Islamic art began to emerge. The process that started with the Karakhanids continued with the Ghaznavids and the Seljuks, and a unique artistic taste emerged. Since the middle of the 11th century, the Seljuk raids in the Anatolian direction were crowned with the 1071 Malazgirt Victory, and the region has now become a homeland. After this date, a new culture and art environment emerged as a result of the synthesis of the artistic taste they brought here and the regional elements. Meanwhile (late 11th century, early 12th century), the military and political structure of Anatolia, which was a stop of the Crusades initiated by the Christian world on the Islamic world, interrupted this development. In the Eastern Roman, Crusader, and Armenian trilogy, as well as internal conflicts, such artistic activities are rarely included in the period records during the founding phase of the Turkish Seljuk State. There is information about the artifacts in the sources during the reign of I. Alaeddin Keykubad that Konya became the capital city after Iznik and the political stability that followed. In Anatolia, Seljuk works are in many cities such as Konya, Akşehir, Beyşehir, Sivas, Tokat, Amasya, Kayseri, Malatya, Antalya, Alanya and Sinop; It has shown itself with various structures such as mosque, madrasah, hospital, tomb, bath, complex. The examples of the first period principality architecture in the east of Anatolia have survived as eyewitnesses of history, especially in important centers such as Erzurum, Diyarbakir and Ahlât. The subject of our thesis is Yünören Mosque, located in Yünören, one of the villages of Altınova Town, which is connected to Korkut District of Muş province today. In this study, which started with the thesis that Yünören Mosque is one of the Seljuk structures with its Seljuk architectural features, our thought is explained with its reasons in the conclusion part.

Key Words: Turkish art, Seljuk art, Architecture, Mush, Yünören Mosque.

ÖNSÖZ

Malazgirt Zaferinden sonra Anadolu’da başlayan iskân hareketi neticesinde giriş kapısı olarak tabir edilen Anadolu’nun doğusundan batıya doğru ilim ve kültür merkezleri oluşmuş ve bununla birlikte eserler vücuda getirilmiştir. Sanatın somut görüntülerinden biri olan mimari eserler yapım teknikleri, tezyinatı, hüsn ü hattı vs. unsurları da havi olarak özgün yapılar olarak incelememizde dikkat çekmiştir. Çalışmamız Muş ili sınırları içerisinde bulunan Yünören Cami olup yapılışı, menşei, mimari özellikleri ile ilgili bilgiler bulunmaya çalışılmıştır. Türkiye Selçuklu dönemi kaynakları taranmıştır. Bu konu ile ilgili olarak sanat tarihi ve arkeolog bakışı bulunmakla birlikte caminin kitabesinin bugün var olmaması bizi hayli sıkıntıya sokmuştur. Çalışmamızın saha araştırması yapılarak hem yöre halkından bilgi alınmış hem de yerinde incelemelerde bulunulmuştur. Eserin yapım tarihi bilgisinin yer aldığı asıl kitabe olmamasına rağmen cami içinde mevcut kitabe bize ipucu sunmuştur. Özellikle sanat tarihi kitapları incelenmiştir. Caminin yapıldığı dönemler tahmin edilmeye çalışılmış ve benzer yapılar incelenmiştir. Bütün çalışmaların ardından cami hakkında bazı tespitler yapılmaya çalışılmıştır.

Bu tez çalışmasında bana her konuda yardım eden, bilgisi ve öneriyle destekleyen ve sorularımı sabırla yanıtlayan saygıdeğer danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Esra ÇIPLAK’a saygı,sevgi ve teşekkürlerimi iletirim.

Saha araştırması yapıldığı esnada Yünören Cami hakkında bizi bilgilendiren köy halkına ve bize cami yapısını anlatan beyefendiye ayrıca teşekkür ederim.

Bütün eğitim hayatım boyunca her daim yanımda ve destekçim olan, eğitimim için her türlü fedakârlığı gösteren sevgili aileme teşekkürlerimi ve sevgilerimi sunarım.

Muş-2022

Dilan KANDEMİR

KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.e	:	Adı geçen eser
a.g.m	:	Adı geçen makale
a.g.t.	:	Adı geçen tez
çev.	:	Çeviren
FSM	:	Fatih Sultan Mehmet
İTÜ	:	İstanbul Teknik Üniversitesi
KB	:	Kültür Bakanlığı
SBE	:	Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDV	:	Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	:	Türk Tarih Kurumu
Yay.	:	Yayımları
İÜEF	:	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
AÜDTCF	:	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
Ün.	:	Üniversite
FEF	:	Fen Edebiyat Fakültesi

GİRİŞ

Tezin Amacı ve Önemi

Bu tez çalışması ile Muş ilinin Korkut ilçesinde Altınova Beldesine bağlı Yünören Köyü'nde bulunan Yünören Cami'nin tarihi geçmişi hakkında araştırma yapmak ve caminin özellikleri temel alınarak Selçuklu eseri olup olmadığına dair bir tespitle bulunmak amaçlanmıştır. Yünören Cami'nin yapılış yılı, dönemi ve mimarı ile ilgili bilgisinin yer aldığı kitabenin günümüze ulaşmamış olması karşılaşılan en önemli zorluklardandır. Bu tarihi yapının Orta Çağ dönemine ait özelliklerinden yola çıkılarak bu bilgi hakkında bir çalışma yürütülmüştür. Kitabenin olmayışı araştırmacılar tarafından farklı görüşlere neden olmuş ve bu konuda arkeolojik ve sanat tarihi alanında yapılmış çalışmalara ek olarak tarihi bir perspektiften çalışmaya başlanmıştır. Mükerrer çalışmanın ötesinde bölgeyle ilgili Orta Çağ eserleri, Osmanlı arşiv kayıtları ve vakıflar arşivi taranmış elde edilen bilgiler metne aktarılmıştır. Caminin yapısal özellikleri incelenerek tarihi veriler ışığında bölgeye ev sahipliği yapmış olan devletlerin sanat ve kültürel benzerlikleri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Tezin Yöntemi

Tez çalışmasına öncelikle caminin bulunduğu konuma gidilip mimari özelliklerinin incelenmesiyle başlanmıştır. Daha sonra cami ile ilgili yapılmış olan çalışmalar taranmıştır. Akabinde tarihi ana kaynaklar incelenmiş, sanat tarihi alanında yazılan kaynaklardan araştırmalar yapılmıştır. Elde edilen bulgular neticesinde öncelikle Türk sanatı ile ilgili genel maluma verilmiş ardından Türk sanatının vazgeçilmez unsuru olan camiler hakkında geniş açıklamalarda bulunulmuş ve son olarak Yünören Cami hakkında yapılan tespitler ve araştırmalar sunulmuştur.

Literatür Taraması

Literatür taramasında araştırılan ve yararlanılan ana kaynaklar başta ibnü'l-Esir'in "*el-Kâmil fi't-Tarih*"¹ adlı eseri, ibn Bîbî'ye ait "*Selçukname*"², ibnü'l-Ezrak'ın "*Meyyâfarikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular kısmı)*" yine aynı yazarın "*Mervani Kürtleri*

¹ ibnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, Ahmet Ağırakça ve dğr. (çev.), Cilt 8, 9 ve 10, İstanbul: Ocak Yayınları, 2016.

² ibn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâî'ye fî'l-Umûri'l-Alâ'îye*, 2 Cilt, Mürsel Öztürk (çev.), KB Yay., Ankara 1996; ibn Bîbî, *Anadolu Selçukî Tarihi*, Nuri Gençosman (çev.), Ankara: Uzluk Basımevi, 1941.

Tarihi”³, Şeref Han’ın “*Şerefname*”⁴ ve Ebubekir Tıhrânî’nin, “*Kitâb-ı Diyarbekriyye*”⁵, adlı eserleridir. Selçuklu dönemine ait diğer eserler de taranmış ancak bilgi elde edilememiştir. Yünören Caminin eski isimleri dikkate alınarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) ve caminin bir vakıf eseri olmasından mülhem vakıflar arşivi taranmış ancak ulaşılabilen ölçüde bir veriye rastlanmamıştır. Muş ve bölgesine dair yapılmış çalışmalar (kitap, makale ve tezler) Bülent Nuri Kulağuz, “*Muş ve Çevresindeki Türk Mimari Eserleri*”⁶, Celal Esat Arseven’in Anısına Sanat Tarihi Semineri Bildirileri adlı çalışma içerisinde yer alan Ali Kılıcı’ya ait “*Ahlât Ekolünden Yünören Köyü Camisi*”⁷, Bilal Yılmaz’ın “*Muş Vakıfları*”⁸ ve Orhan Kılıç’ın “*1571 Tarihli Mufassal Evkaf Tahrir Defterine Göre Erciş, Bargiri (Muradiye) ve Muş Vakıfları*”⁹ gibi araştırmalardır. Bu çalışma için kütüphanede veri taraması yapılmış konuya dair literatürü geliştirmek için sanat sözlüklerine başvurulmuş, sanat tarihi kitapları incelenmiş bu konudaki makale ve tetkiklerden yararlanılmıştır.

Türk İslam Mimarisine Genel Bakış

Sözlük anlamı *yapmak* olan sanat kelimesinin ıstılah manası *bireyin ya da toplumun duygu, düşünce, örf-adet, inanış ve tasavvurlarını bir başka ifade ile içsel dünyasını çeşitli malzeme, araç, teknik ve yöntemleri kullanarak gören ve işitenlerde hayranlık uyandıran ahenklerin ortaya çıkmasını sağlayan yöntemdir*¹⁰. Sanat, toplumların geçmişten geleceğe köprü kurdukları bir işleve sahiptir. Sanatçı ise tuğlanın örülüşünde, taşların yontulmasında, dizilişinde güzeli arayan insan olarak nitelendirilir. Bir sanat eseri, çıktığı kültürün izlerini kuşaklar boyunca taşır. Bu sebeple sanat eseri her daim kültürün devamlılığını sağlayan en önemli etmenlerden biri olmuştur. İsmail Hakkı

³ Ahmet Savran, **Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)**, Atatürk Ün. FEF Yay., Erzurum 1992; ibn Ezrak, **Mervanî Kürtleri Tarihi I**, M. Emin Bozarslan (çev.), Koral Yay., İstanbul 1975.

⁴ Şeref Han, **Şerefname**, M. Emin Bozarslan (çev.), Ant Yay., İstanbul 1971.

⁵ Ebu Bekri Tıhrânî, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, Mürsel Öztürk (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, Cilt 2, 2014, s.543-545.

⁶ Bülent Nuri Kulağuz, “*Muş ve Çevresindeki Türk Mimari Eserleri*”, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, **(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, 1997.

⁷ Ali Kılıcı, “*Ahlât Ekolünden Yünören Köyü Camisi*”, Banu Mahir (haz.), **Celal Esad Arseven Anısına Sanat Tarihi Semineri Bildirileri**, İstanbul 2000, s.205-210.

⁸ Bilal Yılmaz, “*Muş Vakıfları*”, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, **(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, 2009.

⁹ Orhan Kılıç, “*1571 Tarihli Mufassal Evkaf Tahrir Defterine Göre Erciş, Bargiri (Muradiye) ve Muş Vakıfları*”, **Osmanlı Araştırmaları**, 24 (24), 2004, s.243-256.

¹⁰ Yılmaz Can-Recep Gün, **Ana Hatlarıyla Türk İslam Sanatları ve Estetiği**, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2006, s.12.

Baltacıoğlu'na göre kültür sadece toplumdaki topluma değil toplum içinde de değişiklik gösterir. Gelenekler toplumların zlkleridir. Sanat yalnız estetik değerler taşıyan sade bir kavram değil aynı zamanda pek çok değer de bünyesinde bulundurur. Örneğin; cami, içinde namaz kılınan bir yerdir ancak cami olmadan da namaz kılınır. İçte bu sebepten dolayı bir ulusun sanat geleneklerinin incelenmesi onu tanımanın ve tanıtmanın en kestirme yoludur.

Türk mimarisi eserlerinin ilhamını farklı bilgilerden alır. İlhamın tezahürü sadece geometriden ya da bitkilerden değil aynı zamanda insandır. Eserlerde kullanılan bezemeler/motifler/figrlr eserin her yerinde değil belli başlı bölümlerde işlenmiştir. Motiflerbir bezeme birliğidir ve birleşip yeni şekilde örülür. İşlenen bütün bezemelerin asıl anlatmak istediği *“Bu lem bir yaratıklar lemdir. Bütün gelip geçici şekillerin bağlı olduğu bir düzen vardır ve bu düzen hiç şaşmayan, aksamayan bir kurala bağlıdır”*¹¹ şeklindedir. Türk mimarisinde:

- Bitkisel motifler eserlerde bütünlük içinde görülür.
- Türk mimarisinin diğer bir özelliği ise akıl, gönül ve gücün eserlerde vücut bulmasıdır.
- Türklerin İşlam medeniyeti dairesine girmeleri neticesinde Arap harflerinin de kullanılması yazı sanatında Türkleri ayrı bir yere koymuştur. Bu minvalde hsn hat adı verilen güzel yazı sanatı eserlerde de kullanılmıştır. Özellikle Selçuklu mimarisinden Sultan Hanı, şifahiye Medresesi, Konya Karatay Medresesi, İnce Minareli Medrese, Sırçalı Medrese, Hunad Cami ve Türbesi zerindeki celi yazısı güzel rneklere12

Birbirinden farklı eserlerin ortaya çıkışı milletlerin/devletlerin yaklaşımıyla ilgili olup kendilerinden izler bırakırlar. Örneğin aynı coğrafyada devlet kuran Ftm, Memlk, Tolunoğulları ve İşhidilerin eserlerindeki sanat anlayışı birbirinden farklıdır. İşlam sanatının bölgelere göre değil hanedanlıklara göre şekillenmesi konusunda Suut Kemal Yetkin, *İşlam sanatı kavramı yerine İşlam lke ve devletlerinde sanat* ifadesini

¹¹ İsmayıl Hakkı, **Türk Sanat Gelenekleri**, Yıllık Araştırmalar Dergisi, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1956, Cilt 1, s.23.

¹² Baltacıoğlu, **a.g.e.** s.2-14

tercih etmiştir.¹³

İslam Sanatı

7. yüzyılın başlarında Mekke’de doğan İslamiyet kısa sürede; Hint yarımadası, Orta Asya, Afrika ve Avrupa içlerine kadar ulaşmıştır. İslamiyet’in kabulünden sonra eski inanç figürlerine yaklaşım sanatta başka yönelişleri beraberinde getirmiştir. Örneğin, Kur’an ayetlerinin hat sanatı ile eserlerde işlenmesi böyle bir örnektir. Bunun yanında karmaşık ve soyut ibareler vazgeçilmez unsurlardır. İslam devletleri bu geniş alanda pek çok kültür ile temasetmiş doğal olarak sanatta; Yunan, Pers, Sâsânî, Roma Bizans gibi medeniyetlerden izler görülmektedir. Eserlerin oluşumunda İslami hassasiyetlere uyularak önceki sanat anlayışıyla birleştirilmiş ve özgün eserler ortaya konulmuştur. İslam devletinin sınırlarını Arap yarımadası dışına taşıran Emevîler sanatsal alanda kendilerini geliştirmişler ve bu alanda pek çok eser bırakmışlardır.¹⁴

Mimari yapılar özellikle Suriye’de yapılmaya devam etmiş, İran tarzı stukolar, kıptî heykelciliğinde kabartma şekilleri, Irak tarzı tonozlar ve Güneydoğu Anadolu’dan silmeler örnek alınmıştır.¹⁵ İslam sanatı yavaş başlayıp hızlı gelişmiş ve temelde evrensel bir sanat olmakla birlikte kendini kanıtlamış bölgesel hanedanlığın sanat karakteri uzun yıllar sürmüştür.

Bir mimariyi inşa etme sürecine etki eden iklim, coğrafya, toplum ve gelenekler onlara orijinallik katan unsurlardır. Camilerin ibadete tahsis edilen mekânlar olması mimari yapısının belirli öğeleri, İslam kültürüne ait dini ve edebi yazılar, süslemeler özellikle Arap harflerinin ortak kullanılması yazı sanatı ve motifleri İslam sanatının yaygın özellikleridir. İklim, coğrafi koşullar ve sosyo-ekonomik şartların hâkim olduğu Orta Asya’da sanat ve mimari eserler diğer özelliklerle beraber şekillenmiştir. İslamiyet’in kabulünden sonra Hârezm, Horasan, Türkistan, Kuzey Hindistan, İran, Irak, Afganistan, Suriye, Azerbaycan ve Anadolu gibi pek çok yerde cami, minare, mescit medrese, türbe, kümbet, saray, hastane, han, hamam, çeşme, şadırvan, köprü ve kale gibi birçok yapıda yeni kültür dairesinin özellikleri eserlerde görülmektedir. Türk İslam sanatı

¹³ Yılmaz Can, Recep Gün, **İslam Sanatına Giriş**, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, s.8.

¹⁴ Kubbetü’s-sahra, Emevî Halifesi Abdülmelik bin Mervan devrinde 687-691 yılları arasında inşa edilmiştir.

¹⁵ Robert Hillenbrand, **İslam Sanatı ve Mimarlığı**, Çiğdem Kafescioğlu (çev.), İstanbul: Homer Kitabevi veYayıncılık, 2005, s.15.

kendi geleneklerinden beslendiği gibi İslam medeniyetinin izlerini taşımış aynı zamanda etkileşimde olduğu devletlerin eserlerinden de biçimsel olarak etkilenmiştir. Nitekim taş oymacılığı bunlardan biridir.¹⁶ Selçukluların Anadolu'ya gelmesinden sonra burada üç dönem (Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı) birbirine katkı sağlayan gelişmiş bir sanat zevki söz konusudur. Çalışmamızın konusu itibariyle özellikle Selçuklu ve beylikler dönemi sanatı ilerleyen bölümlerde detaylandırılacaktır.

Anadolu'da Türk Mimari Özellikleri

Orta Asya'dan çeşitli sebeplerle ayrılan Türkler yurt tutmak amacıyla dünyanın farklı bölgelerine hareket etmişlerdir. Selçuklu Türkleri çevre bölgelere akınlar düzenlemiş ve Anadolu'ya kadar ilerlemişlerdir. İlk akınlar 1015-1018 yılları arasında gerçekleşmiş 1040 yılında Dandanakan Gazneli- Büyük Selçuklu ve 1048 Pasinler Bizans-Büyük Selçuklu arasında yaşanan savaşlar Büyük Selçuklu Devleti'nin galibiyetiyle sonuçlanmıştır. Tuğrul Bey'den sonra tahta oturan Alparslan 1071 Malazgirt Zaferiyle Bizans'ı ağır yenilgiye uğratmış ve bazı Türk beyliklerini bölgeye yerleştirmeye başlamıştır. Alparslan'dan sonra oğlu Melikşah tahta geçmiş ve devletin en parlak devrini yaşatmıştır. Daha sonra oğulları Börkyaruk (Berkyaruk), Tapar ve Sencer hükümdarlık tahtına oturmuş ve bu dönemlerde Anadolu yurt haline gelmiştir.

Selçuklu hanedanından olan Kutalmışoğlu Süleyman Şah 1075'te İznik'te gösterdiği başarı ile Türkiye Selçuklu Devleti'ni kurmuştur. Haçlı Seferlerinin başlaması ile Türkiye Selçuklu Devleti içlere kadar ilerlemiş ve Konya'yı merkez yapmıştır. 13. yüzyılın başlarına kadar Anadolu'nun birçok bölgesini hâkimiyeti altına alan Selçuklu Devleti Alâeddin Keykubad döneminde en yüksek devrini yaşamış ancak bu dönemden sonra yıkılış sürecine geçmiş 1243 Köseadağ Savaşıyla Moğollara yenilmiştir. 2. Mesud'un ölümüyle birlikte tam olarak dağılmıştır. Uzun süre hâkimiyet kurduğu Anadolu topraklarında pek çok alanda ilerleyen Selçuklu Devleti izleri, günümüze kadar ulaşmıştır. Özellikle mimari alanda kendini göstermiş ve diğer Türk beyliklerini de etkilemiştir. Selçuklu Devleti mimari özellikleri incelenecek olursa; Anadolu'da Selçuklu yapılarının ana *malzemesi* genellikle kerpiç ve hımtır. Güney bölgelerde taş, kuzey bölgelerde ise ağaçlı yapılar çoktur. Anıtsal mimaride çoğunlukla taş kullanılmıştır.

¹⁶ Doğan Kuban, **Çağlar Boyunca Türkiye Sanatının Ana Hatları**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017, s.89-94.

Mimari *dekorasyonlar* incelendiğinde bezeme tekniği olarak taş oymacılığı oldukça yaygındır. Kullanılan motifler hem eski Türk kültürü hem de İslam dünyasından öğelerdir. Eserlerin yapımında katkı sağlayan ustalar yöre halkından olduğu gibi dışarıdan da getirilmektedir. Örneğin Erzurum’da Saltuklu Kümbeti (Kale Cami) bölgede bulunan ustaların eliyle yapıldığı düşünülmektedir. Ustalar kendi teknikleriyle duvarları örüp, örtü motiflerini işlemişlerdir. Ustaların genellikle İran, Ermeni veya Rum asıllı oldukları bilinir. Usta adları *bennâ*, *neccâ*, *mimar* ve *mühendis* olarak geçer ve bu ifadeler ustaların inşaatın hangi aşamasında olduklarını belirtmek için kullanmıştır. Selçuklu kaynaklarına göre “*kâğıt*” yada “*tersimü’l-üstad*” gibi ifadelerle rastlanmasa yapıların çizilmiş bir projeye göre inşa edildiklerini gösterir ve “*bina nazırı*” adıyla inşaat ekibinin başındaki kişi belirtilmiştir.¹⁷

Eserlerde kullanılan taş işçiliği Suriye ve Anadolu kaynaklı, bezemeler Azerbaycan, yazılar ise Şam’dan gelen farklı ustalar tarafından yapılmıştır. Sanat işçiliği yönetim, yerleşim ya da bölge değişikliği ile değişkenlik göstermiştir.¹⁸ Selçuklu yapılarının giderleri daha çok sultan, devlet adamları, varlıklı tüccarlar ve şehrin ileri gelenleri tarafından karşılanmıştır.

Türk-İslam mimarisinin ilk örnekleri 9. ve 10. yüzyıllardan itibaren görülmekte olup Karahanlı Devleti’nin bu konudaki durumu hususen belirtilmelidir.¹⁹ Yapılarda ön cepheler çeşitli şekillerde kompoze edilmiştir. Tuğla, pişmiş toprak ve alçı olan yapılarda en çok kullanılan süs unsurları köşe kuleleri örgü, geçme motifleri, yazı şeritleri, kıvrık dallar, rûmî kabartmalar, yıldız ve hac motifleri, geometrik bordürler olmuştur. Enine gelişmiş mihrap önü kubbesi örnekleri ilk kez Karahanlılarda görülür. Hazara ve Talhatan Camileri büyük kubbeli yapılara örnektir. Karahanlılarda medrese tipide oldukça gelişmiştir. En iyi örneklerinden biri Semerkand’da bulunan Tamgaç Buğra Han tarafından yapılan medresedir. Yine Tirmiz yakınlarında Karahanlılara ait bir saray kalıntısı bulunmuştur. Burada hayvan üslubu ile bitkisel ve geometrik şekillere de rastlanılır.²⁰ Selçuklu mimarisi ve önceki dönem mimarileri arasında kesin bir çizgi çizmek zordur. Ancak Moğol istilaları ve 1220 yılında ortaya çıkan boşluk bir kırılma noktası olmuştur. Genellikle İran ve Türkiye Selçuklu olmak üzere iki şekilde mimariler

¹⁷ Selçuk Mülayim, **İslam Sanatı**, İstanbul: İslam Yayınları, 2010, s.64.

¹⁸ Kuban, **Çağlar Boyunca Türkiye Sanatının Ana Hatları**, s.101.

¹⁹ Reşat Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, TTK Yayınları, Ankara, 2002, s.52, 54.

²⁰ Can, Gün, **Ana Hatlarıyla Türk-İslam Sanatları ve Estetiği**, s.13.

incelenir. Gaznelilerin mimari açıdan çok zengin olduğu söylenmese de İran Selçukluları birkaç mimari özelliği Gaznelilerden almıştır. En önemli örnek dört eyvanlı avluüslubu ve işlenen motifler olmuştur.²¹ Gaznelilere ait mimari unsurlar incelendiğinde abidevi ölçülü ve terrakotalı taş yapılar, epigrafik tezyinatlar ve dört eyvanlı plan şemaları başlıca özelliklerini oluşturur. Gaznelilerin ağaç direkli, ahşap, düz çatılı zengin süslemeli Arasü'l-Felek Cami ile mimari kültürü başlar. Bu ağaç direkli cami kültürü Türkiye Selçuklularına dageçmiştir.²² Tus-Serahs yolunda Ribat-ı Mâhî, Gaznelilere ait önemli kervansaraylardan biridir.

Selçuklu boyları Gaznelilerin bulunduğu Horasan'a yerleşmişler ve Nişabur'u ele geçirmişlerdir. 1157 yılında Sultan Sencer'e kadar geniş alana yayılan Selçuklular burada Şiiğe karşı Sünniliği geliştirmek için yeni medrese tipi yapılar oluşturmuşlardır. Bu medreselerde nişler kullanılmış daha sonra nişler İran ve Türkistan'da avlulu medrese, cami yapılarında görülmüştür. İlk örnekleri ise Nizamiye Medreseleri olarak Nişabur, Tus ve Bağdat'ta kurulmuştur.

Yapıların Ana Malzemesi: Tuğla

Mimaride yoğunluk olarak tuğla kullanımı tartışmasız bir Selçuklu özelliğidir. Tuğlanın İslam mimarisindeki kökleri ise Abbâsî Samarra'ya kadar uzanır.²³ Tuğla Türklerin yaygın olarak yaşadığı bölgelerde hem mimari yapılarında hem de süslemelerinde kullandığı önemli yapı malzemelerindendir. Kerpiçten daha kaliteli, daha sağlam ve daha çok tercih edilen bir malzeme olmuştur. 11. yüzyıllarda ilk olarak Karahanlı yapılarında tuğla görülür. Tuğlanın dekoratif özellikleri fark edilince zengin motif süslemeleri eserlerde görülmeye başlamıştır. İran'da çıplak tuğla kullanımı 12. yüzyılın ortalarına kadar devam etse de Büyük Selçuklulara gelindiğinde tuğla ile çini kaplamaların kullanımı da yaygın olarak görülür. Çıplak tuğla geleneği Türkistan, Horasan, Gazne ve Orta İran'da; Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklularda görülür. Selçukluların geleneksel malzemesi olduğu için Anadolu'ya da taşınmıştır. Tuğla bu bölgelerde kerpiç ile kullanılmış fakat Anadolu'ya gelindiğindekerpiçten yapılan pek fazla eser görülmemiştir. Yalnız Konya'da bulunan Alâeddin Köşkü'ndetuğla cidarlarının içinde kerpiç kullanıldığı tespit edilmiştir. Anadolu'da 12. ve 13. yüzyıllardamimaride taş

²¹ Adnan Turani, **Dünya Sanat Tarihi**, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2011, s.272.

²² Can, Gün, **Ana Hatlarıyla Türk-İslam Sanatları ve Estetiği**, s.139-141.

²³ Hillenbrand, **a.g.e.**, s.109.

kullanımı daha yaygınlaşmıştır. Bu bölgede tamamı tuğla olan birkaç türbe dışındatuğla yapısı yoktur. Taş eserlere yardımcı malzeme olarak kullanılan tuğla; minare, kubbe, kubbe kasnağı, kemer ve tonoz gibi bölgelerde daha çok kullanılmıştır. Anadolu Türk mimarlığında duvar yapımında dört teknik uygulanır:

1. Tuğla duvar örgüsü, Selçuklularda kısmen ve beylikler döneminde uygulanmıştır. Tuğla duvar, Osmanlılarda 18. yüzyılda yaygınlık kazanmıştır. Selçuklularda yaygın olarak görülmesi ise İran geleneğinin yansımasıdır.

2. Tuğla duvar örgüsü, Selçuklularda kısmen ve beylikler döneminde uygulanmıştır. Tuğla duvar, Osmanlılarda 18. yüzyılda yaygınlık kazanmıştır. Selçuklularda yaygın olarak görülmesi ise İran geleneğinin yansımasıdır.

3. Kaba yonu duvar örgüsü, Türkiye Selçuklulardan başlayıp son döneme kadar uygulanmıştır. Ekonomik şartlara uygun olarak küçük yapılarda kullanılmıştır.

4. Almaşık duvar örgüsü, Bizanslılardan aktarılan bir teknik olarak 14.-15. yüzyıllarda Osmanlı mimarlığında tercih edilen teknik olmuştur.

5. Yanaşık derzli kesme taş örgüsü, 12. yüzyıldan itibaren hemen hemen bütün önemli yapılarda uygulanmıştır. Klasik dönem Osmanlı yapılarında ise standart yapı tekniği olarak kullanılmıştır.²⁴

Anadolu mimarisinde taş kullanımı bölgenin jeolojik yapısı gereği, tuğla kullanımı ise tercihen uygulanmıştır. Tuğla birimlerinin istif yöntemlerinde kullanılan çeşitler temel örgü türlerini oluşturur. Tuğla, duvarı örmek için kullanılan balçığın kalıplara dökülüp kuruduktan sonra fırınlanıp pişirildiği halidir. Kerpiç tuğlası, delikli tuğla, ateş tuğlası, köşe tuğlası, çini tuğla gibi çeşitleri vardır. Tuğla yapımına uygun malzemeler içinde toprakta örnek verilebilir. Su ile hamur haline getirilene dek ısıtılır ve yoğrulur. Tahta kalıplara dökülür ve havada kuruduktan sonra fırınlanır. Sırlı tuğla da ise tuğla bloğun üzerine kum olan astar çekilir. Malzemeye karışan maden oksitleri renklenmesine sebep olur. Altyapılarda desen varsa renklidesenlerin üzerini bir cam gibi parlatır. Sır, tuğla veya çiniye fırça yardımıyla püskürtme şekli ile uygulanır ve tamamen sır dolu bir kovaya batırılarak güneşte kuruduktan sonra fırınlanır. İçine renk katılarak renkli sır oluşturulur.

²⁴ Mehmet Aydın, **Türk-İslam Medeniyeti**, Konya: Akademik Araştırmalar Dergisi, Sayı 15, 2013, s.216-218.

13. yüzyılın yarısından sonra Anadolu'da sırlı tuğlazenginleşmiştir. Eserlerde duvara yapılan kaplama tuğla ile örgü oluşturulur. Beden duvarı yapılırken veya yapıldıktan sonra örülerek uygulanır ve iç yüzeyde süslü örgü tasarlanır. Genellikle tuğlanın hâkim olduğu Anadolu mimarilerinde beden duvarları ile bölge arasında birbağ oluşur. Üst örtü olan kubbe, yüzeyini bir kabuk gibi sarar, kubbe veya tonoz ise çift tuğladanörülerek iç yüzeyde süslü bir örgü tasarlanır. Anadolu minarelerinde beden duvarlarında olduğugibi tuğla zemin üzerine ikinci bir tuğla tabakası şeklinde örülür.²⁵

Yapılarda Bezeme Örnekleri

Anadolu'da pek çok yapıda hayvan figürlerine sıkça rastlanır. En çok görülen aslan, ejderha, kartal, yılan vb. gibi hayvanlardır. En dikkat çekenlerden biri olan ejderhalar, Uzak Doğu ve Çin'in tipik hayvanlarındandır. 12 hayvanlı Türk Takviminde *Ulu Yılı*²⁶ olarak isimlendirilen ejderha, hayvan ya da gezegen sembolü olarak kullanılmıştır. Göktürklerde bu hayvanların her biri bir yılı temsil eder. Her hayvanın kendine ait anlamı vardır ve yapılarda bu hayvanlarla birlikte yılın anlamlarına göre kabartmalar yapılır. Ejderha yılının anlamı; yağmurun çok olacağına, bolluk ve berekete, doğurganlığa ve savaşların yapılacağı anlamına gelir. Antik Çin'de ise ejderha suyun gücünü simgelemektedir. Bu inanış Anadolu'ya da yansımış, yapılardaki bazı ejderha başlarından suyun aktığı gözlenmiştir.

Anadolu'da ejderhayı Selçuklular farklı üsluplarla işlemiş ve eserlerde yoğun olarak kullanmışlardır. Özellikle taş ve alçı kabartmalar üzerinde görülen ejderhaların ortak özelliği bedenlerinin abartılı uzun olması ve her iki uçta bir kafanın bulunmasıdır. Ejderha kafalarında iri badem göz şekli, sivri kulak, bükülerek uzanan ağız ve çeneler görülür. Çatal dillerinin ağızdan çıktığı figürlerde sıkça rastlanan örneklerdendir. Selçuklu eserlerinde ejder figürleri bazen arabesk bazen de düz zemin üzerinde işlenmiştir. Genellikle kale, han, Saray ve darüşşifalarda yapıldığı görülür.

Anadolu'daki ejderha figürleri taş, kaya veya mermerlerin üzerine oyulmuş şekilde görülür. Selçuklulara ait Konya Alâeddin Sarayı'nda ejderha figürünün bir örneği görülür. Burada simetrik şekilde yerleştirilmiş ejderha kafaları bulunur. Bir kemerin parçası olarak ve basamak şeklinde yerleştirilmiş taşlar üzerinde resmedilmiştir. Bazı

²⁵ Aydın, a.g.e. s.219.

²⁶ Recep Külcü, *Türklerin Kültür Mirası Olarak "12 Hayvanlı Türk Takvimi"* Isparta: Bilimsel Araştırmalar Dergisi, 2015, s.2.

örneklerde ejderha figürleri arasında palmetlerin uzandığı görülür. İnce minareli Medresede bu örnek mevcuttur. Beyşehir Kubadabad Sarayı'nda ise kayaya oyulmuş ejderha figürü bulunmuştur. Burdur'da 2. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde inşa edildiği düşünülen Susuz Han Sarayında, gezegen olarak güneş şeklinde sunulmuş bir örnek mevcuttur. Ejderha başı bir insan kafası şeklinde temsil edilmiştir. Cizre Ulu Cami'nin kapı tokmağında bulunan ejder figürlerinin başları geriye dönük, simetrik şekilde yapılmıştır. Ejderha başları eğimli kesim tekniğiyle işlenmiştir. Bu örneğin kökeninin Mezopotamya'ya kadar uzandığı düşünülmektedir. Erzurum çifte minareli medresede kuyruk uçlarında bulunan ejderha örnekleri tek başlı şekilde kabartma şeklinde işlenmiştir.²⁷

Bahaddin Ögel'e göre mimari anıtların Orta Asya'dan gelen Türk boyları tarafından yapıldığı savunulur. Anıtların üzerindeki mimari bezemeler bu düşünceyi destekler niteliktedir. Örneğin Saltuk Türbesi ve Çifte Minareli Medrese üzerindeki kulaklı ejder figürü özellikle Hun sanatında Uzak Doğu ve Orta Asya'da yaygın olarak kullanılmıştır. Fakat İran'da yaygın olan ejder figürlerinin Anadolu'daki örneklerle benzerliği dikkat çeker. Bu durum Türklerin kullandığı *on iki hayvanlı Türk takviminde* ejder hayvanının (ulu yılı/ejder: On ikilik devrenin beşinci yılı) olması Türklerden İran'a geçtiği fikrini güçlendirir.²⁸ Ejderle birlikte kuş, kartal gibi farklı hayvan figürleri de eserlerde kullanılmıştır.

Kayseri Döner Kümbet, Divriği Ulu Cami, Niğde Sungur Bey Cami ve Diyarbakır sur kapıları gibi yapılarda örnek olarak kulaklı tabir edilen kartalların yer aldığı ve Türk sanatına özgü olduğu belirtilir.²⁹ Remzi Oğuz Arık'agöre avcı, melek kompozisyonları ilk dönemlerde yapılarda sıkça görülürken daha sonra bu uygulama yavaşlamış hatta zamanla tanınmayacak hale gelerek motif şeklini almıştır. Selçuklu figürlerinde ana kaynağın Orta Asya kültürleri olduğunu savunan Gönül Öney, hayvan stillerinin kaynağının İskitler olduğunu savunur. Avrasya hayvan üslubunun Abbâsîler döneminde İslamsanata girdiğini belirtir.³⁰ Selçuklu sanatının aslan figürü dışında başka figürlere

²⁷ Gönül Öney, "Dragon Figures in Anatolian Seljuk Art", Ankara: **Bellekten**, Cilt 33, Sayı 130, 1969, s.194-216.

²⁸ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1997, s.343.

²⁹ Elif Kök, **Türk Sanatında Asya Sanat Tarihi Araştırmalarında İslam Öncesi**, İstanbul: Kitabevi, 2014, s.236.

³⁰ Kök, **a.g.e.**, s.241.

rastlanmamasının sebebi İslam'ın heykele olumsuz yaklaşması aynı zamanda bu sanatta anıtsal heykellerin yaygın olmayışındır. Fakat Nejat Diyarbakirli, bazı Artuklu yapılarında hayvan mücadele sahnelerinin, Diyarbakır surlarında hayvan tasvirlerinin Konya Kalesindeki kabartmaların eski geleneklerin birer yansıması olduğunu söyler.³¹

Avlu

Gerek İslam gerekse Türk mimarilerindeki yapılarda en önemli unsurlardan biri avludur. İslam dünyasında avlu kelimesi genellikle '*hurm- haram*' kelimesi ile etimolojik araştırmalar sayesinde ortaya çıkmıştır. Ancak iç Anadolu'ya gelindiğinde avluya '*hayat*' denildiği görülür. İnsanın doğal yaşam alanı olarak nitelenen avlu kelimesi İbn Sina'nın da dediği gibi '*boşluk*' kelimesi ile örtüşür. Yapılardaki avlular üç grupta incelenir. Harimin kuzeyinde müstakil durumda yer alan, küçültülerek yapının bir parçası haline getirilmiş olan ve tamamen sembolik bulunan avlular olarak gruplandırılmıştır.³² Avlu özelliklerine göre revaklı avlu, şadırvan avlusu ve dış avlu gibi çeşitlere ayrılır. Avlular gölgeli revakları ile birer serinlik kaynağı olarak ortalarında yer alan havuz ve şadırvanlarla birlikte Türk ve İslam mimarisinin vazgeçilmez unsurları olmuştur. Türk mimarilerinde üzeri açık kubbeli avlular özellikle Türkiye Selçuklu medreselerinde yaygın olarak kullanılmıştır. Anadolu öncesi mimaride Merv, Tirmiz, Bamiyan'da ortaya çıkarılan dört eyvanlı avlu sürekli devam edecek bir mimari geleneği ile ilk örnekleri teşkil eder. Karahanlılara ait Tirmiz Sarayı 11-12. yüzyıllarda inşa edilmiş ve dört eyvanlı avlu kuruluşunun yanında büyük taht eyvanının önündeki kemerli revakla dikkat çekmiştir. Gazneli Sarayları olarak Leşker-i Bazar ve 3. Mesud Sarayı dört eyvanlı avlu şekline örnektir. Büyük Selçuklularda ise Merv Sarayı diğerlerine benzer özellikler gösterir. XII. yüzyılda Zengîlere ait Halep ve Şam'da inşa edilen medreseler avluya açılan değişik sayıda eyvanlara sahip yapılardır.

Yapılarda genellikle avlu ortasında büyük havuz yer alır ve caminin üç kemerle avluya açılması medrese yapılarının ana özelliğidir. Şam Nuriyye Medresesinde *selsebilli eyvanda* yapılan su yolu buna ilk örnektir. Basra Gümüştegin Medresesi avlulu-kubbeli yapısıyla Türkiye Selçuklu kubbeli medreselerine öncülük etmiştir. Türkiye Selçuklu mimarisinde avlu dört eyvanlı avlu ve avlu-eyvan-kubbe kuruluşları ile uygulamaya

³¹ Kök, a.g.e, s.250.

³² Mustafa Güler, İlknur Aktuğ Kolay, **XII. Yüzyıl Anadolu Türk Camileri**, İstanbul: İTÜ Dergisi, 2006, s.85.

konmuştur. Bu özellikler Türk sanatının sürekliliği ve bütünlüğünü gösterir. Kayseri Sahibiye Medresesi gibi Selçuklu medreselerinde revakların gerisinde yer alan değişik boyutlu eyvanlarla dört eyvanlı avlu düzeninin uygulandığı görülür. Malatya Ulu Cami avlu-eyvan-kubbe kuruluşu ile Anadolu öncesindeki mimari ile bağlantı gösterir. Türkiye Selçukluya ait avlulu medreselerde taş süslemeli kapılardan geçilir ve revaklara ulaşılır. Girişin karşısında ise yapı eksenini üzerinde yükselen ana eyvanlar ile avlu mimarisi değerlendirilir. Bazı avlulu medreselerde derinliğe göre dikdörtgen planlı avlunun iki yanında uzanan revaklarda eyvana yönelişi sağlamış ve avluda ana eyvanı mimari etkinin odağı olarak değerlendirmiştir. Avlular sadece medrese ya da camilerde değil kervansaraylarda da görülür. Nitekim Türkiye Selçuklu avluyu kervansaraylarda mimari kuruluşun önemli unsurları olarak değerlendirmiştir. Kayseri Sultan Hanı, Aksaray Sultan Hanı, Ağzıkara Han, İshaklı Hanı'ndaki köşk mescitler gibi yapılar bunlara örneklerdir.³³ Selçuklularda bulunan avlu tipleri kapalı veya açık şekilde görülür. Özellikle Selçuklu mimarisinde iklimin olumsuz etkilediği yerlerde kapalı avlu tipinin seçildiği görülmektedir.³⁴ Kapalı avlu tiplerinde görülen kare içinde dört sütun düzenlemesi Anadolu'da ilk kez 1310 yılında yapılan Yakutiye Medresesinde, Orta Anadolu'da ilk örneği ise Sivas Divriği'deki Turan Melik Şifahanesinde görülür. Bu özelliklerin kökeni Orta Asya olmakla birlikte Selçuklu kimliğinin oluşmasında etkili olan Horasan ve Arap kültüründe önemli rol oynar.³⁵ Binaların avlu ya da dış cephesinde bulunan revakların çatısı, sütunlarla desteklenmiş uzunlamasına mekânlardır. Revaklar destekli sütunlar ve dizilerle örtülü, yarı açık mekân düzenlemesidir. Mimarilerde bulunan ayaklar örtüyü taşıyan çeşitli *sütun*, *direk*, *paye* ya da *pilpaye* denen aynı işlevi gören unsurlardır. Yapı duvarlarına bitişik inşa edilen desteklerde payanda ve istinat isimlerini alır. Bahsedilen ayaklar yapıya göre ahşap, taş, tuğla veya kerpiçle uygulanmıştır. Üst taraf *düz dam*, *tonoz* veya kubbelerle örtülü revaklarda dizi halindeki sütunlar kemerlerle birbirine bağlı şekilde yapıyı ayakta tutmaktadır. Revak uygulanmasının asıl sebebi güneşten korunan gölgelik bir mekân oluşturmaktır.³⁶

Kubbe

³³ Tanju Cantay, Avlu, İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 1991, s.120-123

³⁴ Onur Şimşek, **Büyük Selçuklu Mimarisinde Avlu Kimliği**, İstanbul: FSM Vakıf Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, Sayı 5, 2005, s.456.

³⁵ Şimşek, **a.g.m.** s.458.

³⁶ Mülayim, **a.g.e.** s.74-78.

Yapılarda bulunan bir açıklığın üstünü kuşatan genellikle yay şeklindeki kapı, pencere gibi bölümlerin üzerinde yer alan yarım daire, basık veya dilimli ögelere kemer ya da kavs denir. Kemerler daire yaylarıyla üstten basılan ağırlığın yanlara aktarılması işlevini görür. Bazen sadece süs unsuru olarak eklenen kemerler vardır. Genelde İslam mimarisi incelendiğinde kubbeyi taşıyan kemerlerin arası perde duvarlarla kapatılır.

Tromplar geçiş unsuru olarak bilinir. İki duvarın birleştiği köşeden yükselerek açılıp genişler. Burada kubbe eteğinde çokgenler oluşur. Tromplar içbükey yüzeylerdir. Çokgen yapılarının oluşmasına öncülük ederler. Yapılarda kasnaklar ya da tamburlar olarak bilinen kubbe ve külah tipinde örtülü kısımlar alt bölümlere geçiş unsurlarını oluşturur. Hem taşıyan hem de taşıyıcı görevi gören bu unsur örtü sistemi arasındaki boşlukları doldurur. Kubbeler düz dam, külah ya da kırma çatı şekilleriyle yapılara işlenir. Kubbeler çok eski zamanlardan beri kullanılmaktadır. Tarihi gelişme içinde oldukça büyüyen ve önem arz eden kubbe mimarinin önemli ölçüde yapısını etkiler. Ahşap, taş ve tuğla örgü şekilleri kullanarak çok çeşitlilik göstermiştir. Sanat tarihçisi olan Josef Strzygowski (ö.1941) gök kubbeyi temsileden Türk kubbelerinin Orta ve Ön Asya'dan tüm dünyaya yayılan bir örnek olduğunu belirtir.

12. yüzyılda Karahanlı ve Selçuklu yapılarında vazgeçilmez bir unsur olmaya başlayan mihrap önü kubbesi, Anadolu'da Siirt, Bitlis ve Silvan Ulu Camilerinde mukarnaslı tromplar üzerinde oturtulmuş dışta sekizgen bir kasnağa dayanan hâkim bir konumda işlenmiştir. Konya Karatay Medresesi'nde on iki metre çapındaki kubbe tepe noktasındaki açıklıkla olgun bir şekil gösterir. Kubbe beylikler döneminde yapılmış olan Manisa Ulu Cami'sinde mihrap duvarıyla altı adet payeye oturan üç neflik bir alanı örten konumdadır.³⁷

Mukarnas

Daha çok camilerde görülen fakat diğer yapı şekillerinde de rastlanan değişim göstermeyen ve süsleyici özelliği ile dikkat çeken mukarnaslar, İslam yapılarının en ayırt edici öğelerinden biridir. Yapının dış tarafında, taç kapıların üst kısmında, iç bölgelerde ya da örtü sistemlerinde rastlanır. Petek dizisi ve hücreler halinde işlenmiş olan bu süslü motifler diğer öğelere göre farklı özellikler taşır. Geometrik tasarımın üçüncü boyutuna aktarımı olarak nitelenen mukarnas, görünüş olarak Müslüman sanatçının tasvirinden uzak

³⁷ Mülâyim, a.g.e, s.86-88.

durma anlayışına cevap veren bir unsurdur.³⁸ Üçgen, prizmatik, damla sarkıtlar ya da içi dolgulu hücreler şeklinde örnekleri mevcuttur. Özellikle İslam mimarisinde görülmesi inançla örtüşen soyut bir çağrışımı vurgular. İran bölgesinde tuğlanın kullanıldığı yapılarda engin uygulamalarla gösterilen mukarnaslı tromp örneği Gülpayigan Cuma Cami'sinde mihrap önü kubbeye geçiş kısmında devasa ölçekte kendini gösterir. Kubbe kasnağında dört metreye yakın geçişle sekizgene dönüştürülmüş bir yapıdadır. Mukarnas denemeleri tromp kemerinden alınan yükü buradaki hücrelere dağıtılarak kubbeden gelen tonlarca ağırlığı parçalara bölerek sağlamlaştırmıştır.

Taç kapı

Selçuklu mimarisinde anıtsal yapıların girişinde bulunan taç kapıların beden duvarına oturtulmuş düzeni görülür. Bu taç kapılarda adeta bir duvar örgüsü gibi görünen eşsiz işlemeli mukarnaslar dikkat çeker. Anadolu'nun en gözde eserlerinden biri olan Hunad Hatun Kümbetinde bulunan mukarnas işlemesi eş değer birimlerin bir doğru üzerinde, kademeli şekilde birkaç sıra boyunca dizildiği mukarnasın kapı, pencere, korniş ve konsol bölümlerinde işlendiği görülür. Aynı şekilde yine Kayseri'de bulunan Hacı Kılıç Medresesi de bu özelliكتedir. Mukarnaslı kavsaranın Anadolu mihraplarında geliştiği görülür. İlk örneklerden biri 1195-96 yıllarında Divriği Sitte Melik Türbesi'dir. Akabinde aynı özelliği 1205-206'da Gevher Nesibe Şifahanesi taşır.³⁹ Konya Sırçalı Medrese, Sahip Ata Cami, Akşehir Taş Medrese ve Ulu Cami gibi yine Selçuklulara ait pek çok yapıda mukarnasın farklı işlenişi görülür. Genel özellikleri ile çinili olan bu mukarnas işlemler dönemin en zengin örneklerini sergiler. Genellikle mihraplarda rastlanan mukarnaslar İslam tasavvufunda "*Vahdet-i Vücut*" düşüncesini yansıtmıştır. Birden başlayıp kademe kademe çoğalması bu anlamı yüklenmesinin temel sebebi olmuştur.⁴⁰

Eyvan

Orta çağ Türk mimarlığında ilk eyvan uygulamasını kullanan Karahanlılar olmuştur. Eyvan ilk olarak cami mimarlığında namazgâh camii şeklinde kullanılmıştır. Namazgâh camilerin arkasında dar bir duvarda mihrap bulunur ve eyvanın çevresindeki

³⁸ Mülayim, a.g.e. s.100, 102.

³⁹ Halil Sencer Erkman, **Selçukludan Osmanlıya Anadolu Türk Mimarisinde Mukarnas Örtülü Taç kapı İmgesinin Kuruluşu Biçim ve Anlam İlişkisi Üzerine Bir Deneme**, Kayseri: Düşünen Şehir Dergisi, s.81-84.

⁴⁰ Zehra Aladağ, "Konya Türkiye Selçuklu Eserlerindeki Çini Mukarnas Tasarımları", Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2013, s.91.

mekânlardan oluşan namaz kılınan yer anlamına gelen kısım şehir dışındaki yollar üzerinde inşa edilmiştir. Karahanlılar eyvanı özellikle ticaret yolları üzerinde bulunan ribâtlarda kullanmıştır. Kervansarayların her birinde farklı eyvan denemeleri mevcuttur. Genellikle geometrik düzenin hâkim olduğu girişleri yüksek portalle taç kapıları ile vurgulanmış yuvarlak masif kulelerle ve payandalarla desteklenmiştir. Avlu ve bütün yapı kare plana oturtulmuştur. Karahanlılar eyvanı saraylarında da kullanmış son zamanlarda yapılan kazı çalışmalarında Semerkand'da Tamgaç Buğra Han tarafından yapılan bir saray kalıntısı bulunmuştur. Burada hayvan üslubu, bitkisel ve geometrik motiflere rastlanır.⁴¹

Orta Çağ'da eyvan kullanan diğer bir Türk devleti olarak Gazneliler gösterilir. En önemli yapısı olan Leşker-i Bazar Sarayı, eyvanın kullanıldığı örneklerden biridir. Bu saray Güney Afganistan'da Bust şehrinin karşı kıyısında bulunur. Eksensel olan merkezi bir iç avlunun etrafındaki dört eyvan, beyt, salon ve oda düzenlemelerinden oluşur. Büyük bölümü kerpiç, bazı bölümleri ise tuğladan yapılmıştır. Yapıda eyvanın en yaygın formu olan merkezi sofalı, haçvari dört eyvanlı kurgunun kullanıldığı güneydeki giriş eyvanının ardındaki özel bir daire ile sarayın retorik mekân örgütlenmemantığına sahip olması ve üst kattaki dairelerle sarayda bulunan bahçe ile içerideki köşkler bir bütün oluşturmuştur. Gaznelilere ait eyvanların kullanıldığı bir diğer alan kervansaraylardır. Serahs yolu üzerinde Ribat-ı Mahi bir avlunun etrafında dört eyvanın bulunduğu bir yapıdır. Eyvan-kubbe birleşiminin ilk örneği olarak kabul edilen bu yapı ilerde Büyük Selçuklu mimarisinde bu örneklerini ortaya çıkarmıştır.⁴²

Büyük Selçukluların eyvan kullanımını incelenecek olursa en büyük yenilik olarak kamusal alan olan cami mimarlığında öne çıkar. Karahanlı ve Gaznelilerin hemen hemen bütün yapılarında kullandıkları dört eyvanlı avlu tipleri ilk cami örneği olarak Büyük Selçuklularda görülür. Caminin güney eyvanına kible eyvanı ve mihrap önü kubbesi eklenerek yeni tip eserler oluşturulmuştur. Gaznelilere ait Ribat-ı Mahi'de görülen kubbe-eyvan birleşimi Büyük Selçuklularda ilk olarak İsfahan Mescid-i Cuma'sında görülür. 1080 yılında Melikşah Kubbesi olarak da anılan mihrap önü kubbesi yaptırılmıştır. Caminin kubbe çapı 14 metreye kadar uzanırken aynı yerde Terken Hatun'un yaptırdığı

⁴¹ Yılmaz Can, Recep Gün, **Ana Hatlarıyla Türk İslam Sanatları ve Estetiği**, s.135.

⁴² Alev Erarslan, **Orta Çağ Mimarlığında Eyvan Kullanımında Mekân-İşlev İlişkisi**, İstanbul: Megaron Journal Dergisi, Sayı 3, 2012, s.146-148.

kubbe 11 metre çapında sekizgen kasnak üzerinde miğfer şeklinde bir yapıdır. Bu yapılar kubbe özellikli inşaların ilk örneklerini temsil eder. Bu rneği Selçuklular Glpayegan, Zevvare ve Ardistan camilerinde de işlemişlerdir. Kervansaraylarda da vazgeçilmez eyvan modellerini kullanılmaya devam etmişlerdir. Ribat-ı Zafaran ve Ribat- Anuşirvan bu yapılara örnektir. Büyük Selçuklular medrese, saray, hamam ve türbelerde eyvan planını yine uygulamıştır.

Anadolu'da var olan birçok beylik mimari açıdan gelişmiş özelliklere sahiptir. Diyarbakır, Mardin ve Hasankeyf bölgelerinde hüküm sürmüş ve burada abidevi eserler bırakmış olan Artuklu mimarisi incelendiğinde, eyvan yapılarında Büyük Selçuklulardan rnek aldıkları görülür.

Siirt Ulu Cami'de mihrap n kubbesi ve eyvan birleşimi ile değişik ölçekte konumlanmıştır. Mihrap önüne eyvan iki yana enine dikdörtgen tonozlu iki sahnın bulunan kk kubbeler şeklinde eklenmiştir. Medreselerde ilk kez Artuklular dört eyvanlı düzenin dışına çıkmış tek ve iki eyvanlı, iki katlı revaklı açık avlu planlarını denemişlerdir. Giriş eyvanıyla birlikte büyük bir ana eyvan yer almıştır. Bu eyvanın yanında medrese odaları yerleştirilmiştir.

Mardin Hatuniye Medresesinde avlunun kuzey ve güney yanlarında karşılıklı iki eyvanın yerleştirildiği görülür. Güneydeki ana eyvanın daha büyük ve burada kubbe ile örtülü türbeye giriş olduğu görülür. Diyarbakır Zinciriye Medresesi bir diğer Artuklu Medresesi olup giriş eksenini üzerinde iki eyvan planını dikkat çeker. Çapraz tonozlu giriş eyvanı karşısında zengin taş işçiliği ile dilimli kemerli revaklı, kltlmş avlu ve güneyde ana eyvan görülür. Mardin Marufiye Medresesi Artuklulara ait diğerlerine göre daha farklı özellik gösteren bir medresedir. Büyük bir açık avlu etrafında farklı bölümler oluşturulmuştur. Kuzeyde ortadaki kubbeli açılan üç kollu eyvan şeması denenmiştir.

Türk mimarlığında ilk kez görülen beşik tonozlu eyvanlar orta kubbe ile örtülü olan merkezi sofaya açılır. Mardin Mesudiye Medresesi'nde ise tek eyvan kurgusu görülür. Diyarbakır i kalesinde 1220 yılında Nasreddin Mahmud tarafından yapılan Artuklu Sarayı ilk haçvari, dört eyvanlı avlu şemasının görüldüğü saraydır. Sarayda eyvan kollarının birleştiği merkezde mozaik döşemeli selsebilli havuz bulunur. Burası sarayın taht salonu olarak bilinir ve özel bir hamamı vardır. Mardin Firdevs Köşkü 13. yüzyılın sonlarında yapılmış olan bir diğer Artuklu eseridir. Bu köşk avlu etrafında bulunan eyvan

ve havuzlardan oluşur. Mardin Yenikapı ve Mardin Ulu Cami hamamlarında sıcaklık bölümleri beşik tonoz ile örtülü dört eyvanlı ve kubbeli köşe odalı halvet plandan oluşur. Bu yapı yine Artuklulara aittir.

Orta Çağ Anadolu'sunda bir diğer Türk beyliği olan Dânişmendliler ilk kapalı avlu medrese tipini tasarlamışlardır. Dânişmendliler Artukluların iki eyvan şemasını kapalı avluda kullanmış estetik açıdan yeni bir tür ortaya koymuşlardır.

Bu dönemde yapılan kapalı medresetipine örnek olarak Tokat Yağlıbasan Medresesi verilir. Burada farklı kanatlarda aynı derinlik ve yüksekliğe sahip iki eyvan şeması bulunur.

Erzincan merkez olmak üzere Sivas, Kemah, Divriği gibi bölgelere yayılmış olan Mengüceklere ait Divriği Ulu Camii Şifahanesinde, dört eyvanlı plan tipinde avlu üzerinde kubbeli bir medrese planı kullanılmıştır. Her eyvanın üzerinde farklı yıldız ve beşik tonozlar örtülüdür.

Türkiye Selçuklu mimarlığında eyvanın en gösterişli yapıları bulunur. Cami mimarisinde mihrap önü ile eyvanı farklı şekilde kombine ederek yeni tip oluşturmuştur. Dört eyvan şeması sadece mihrap önü avluya açılan tek eyvan eklemesi ile yapılmaya çalışılmıştır.

Bu yeni tipte mihrap önü ve eyvan birleşmiş ve bütünlük içinde görülmüş en iyi örneği ise Malatya Ulu Cami olmuştur. Avlu ve eyvanın harime dâhil edildiği ve mihrap önü kubbesi önündeki eyvan, orta kanatta bulunan küçük havuzlu iç avlunun devamı niteliğindedir. Kayseri Hunad Hatun Camii'nde de bu özellik görülür. Türkiye Selçuklulara ait medreselerde açık ve kapalı avlulu olmak üzere iki tipte inşa edilen yapılar görülür. Açık avlu tipinde iki kenar boyunca revaklı avlu tasarlanmış üç veya dört eyvanlı avlu plan türü kullanılmıştır. Avluya açılan bir baş eyvan kanatlı ve kubbeli odalar ile kışlık ve yazlık şeklinde yapılmıştır. Kayseri Çifte Minareli Medrese, Sahibiye Medresesi, Sivas Buruciye, Gök Medrese ve Erzurum Çifte Minareli Medrese örnek gösterilir. Bir diğer avlu şekli aydınlık kubbeli yapılardır. Burada yaygın olarak kullanılan dersane tek bir ana eyvanın iki yanında bulunan kubbeli odalar ve diğer yöndeki kanat tonoz veya kubbe örtülü simetrik birimlerdir. Konya Karatay ve İnce minareli medrese

Isparta Ertokuş ve Afyon Çay medreseleri bu tipe örnek verilir.⁴³ Anadolu'da İran portrelerinin eyvan misali derin bir niş içinde bulunan kapısı Türkiye Selçukluda bir kemer derinliğindeki girintinin içinde yer almıştır. Cepheler renkli çini kaplama yerine taştan yontmakabartmayla şebekeler halinde süslenmiştir.⁴⁴

Selçuklularda eyvanın kullandığı bir diğer mimari yapı hamamlardır. Örnek olarak Kars Ani ören yerinde 12. yüzyıla ait bir Selçuklu hamamı bulunur. Dikdörtgen biçimde sıcaklık bölümü olan ve birbirine eşit eyvan, köşelerde dört yıkanma odası planında tasarlanmıştır. Eyvanlar birbirini dikey kesmeler ile tamamlamış, haçvari bir görünüm kazanmıştır. Sahip AtaKülliyesi Hamamının simetrik planlı dört eyvanlı bölümü sıcaklık olarak tasarlanmış, eyvanların açıldığı merkezin üzeri kubbe ile örtülmüştür.

Türkiye Selçuklulara ait yapılarda eyvanın bu dönemde yapılan tarikatlarda da kullanıldığı görülür. Yapılarda kubbe ile örtülü avlu merkezini oluşturan farklı sayılarda tonozlu eyvanlarda ilişkilendirilen bölümler vardır. Mekâna göre yüksekte kalan eyvanlar işlevsel açıdan tasavvufi ritüelleri izleyenler için ayrılmış toplanma yerleri iken orta mekân bu hikâyelerin gerçekleştirildiği semahanelerdir. Bu dönem içerisinde Tokat tarikat yapılarının yoğun olduğu bölgedir. Yapı aydınlık açık kubbe ile örtülü sofaya güney yönden bağlanan tekeyvandan oluşmuştur. Derviş hücreleri ve şeyh odaları bu çekirdek etrafına yerleştirilmiştir. Konya Sahib Atâ Dergâhında görülen merkezde aydınlık açık kubbe ile tasarlanmış sofaya üç yönden açılan eyvanların bulunduğu bölümler vardır. Üç eyvandan kuzey ve güney yönündekiler küçük, batı yönündekiler büyük tutulmuştur.

Simetrik dört eyvan şemasının kullanıldığı yapılarda güney eyvan mescidi hizmet verirken kuzey eyvan giriş yönünde yapılmıştır. Doğu ve batı yönlerindeki eyvan ise *semânîlerin* yapıldığı ve seyircilerin izlemesi için oluşturulmuş bölümler olup eyvanlar arasında derviş hücrelerinin bulunduğu bölümdür.

Türkiye Selçuklularına ait türbelerde eyvanlı yapılar bulunur. Tonozlu mumyalık kapısının iki yandan yükselen merdivenle çıkılan eyvan şekli ile bir mimari tip oluşturulmuştur. Yüksek türbe kapısı olarak tasarlanmıştır. 2. Kılıç Arslan'ın eşi Gömeç

⁴³ Erarslan, **a.g.m.**, s.147-154.

⁴⁴ Turani, **a.g.e.**, s.77.

Hatuna ait Konya Gömeç Hatun Türbesi bu tipin önemli örneğidir.⁴⁵

Türklerin egemen olduğu özellikle Mısır, İran Suriye Türkistan'da ve Anadolu'da medreseler oldukça gelişmiş yapı türleridir. Sünniliğin ana merkezi olarak medreseler kullanılmıştır. Medreseler “*hocanın evi*” düşüncesi ile konut yapıları şeklinde benzerlik göstermiştir. Kubbeli, sofalı ve haçvari örneklerle Orta Asya evlerine benzeyen örnekler mevcuttur. Avlu çevresinde dizilmiş hücrelerden oluşan derslikler medreselerde devam eden bir uygulama şeklidir. Horasan ve Türkistan bölgelerinde çok yaygın olan medreseler eyvan ve avlu şekilleriyle ev tipi yapılar olarak görülmüştür. Avluların açık ya da örtülü olması medreselerin açık kapalı olarak adlandırılmasını sağlamıştır. Kapalı medrese tiplerinin Anadolu'da açık medreselerden daha önce yapıldığı bilinir. İlk örnek olarak Tokat ve Niksar'da bulunan Yağbasan medreseleri verilebilir.

Anadolu'da Görülen Çeşitli Yapı Örnekleri

Mescit

Mescit sözcüğü tevazu ile alını yere koymak, eğilmek anlamlarında kullanılan kelime olarak “*sücut*” (secde edilen yer) kökünden gelir.⁴⁶ İslam mimarisinin en eski ve yaygın unsurları cami ve mescitlerdir. Mescitler *namaz kılmak* için minberli-minbersiz büyük-küçük mekânlar şeklinde yapılmıştır. İslam mimarisinde ilk inşa edilen mescidin Mekke'den Medine'ye hicret sırasında yapıldığı bilinir (622). Burada yapılan Kuba Mescidi'nin ardından Mescidü'n-Nebi de ilk inşa edilenler arasındadır. İlk yapımı iki bölümden oluşan Mescidü'n-Nebi'nin bir kısmı revaklı avludan, diğer kısımlar ise odalardan oluşmuş daha sonra gölgelik bir alan inşa edilmiş ilerleyen dönemlerde farklı eklentilerin ilave edilmesiyle mescit alanı genişletilmiştir. Duvarın üzerine mescidin aydınlanması için çırakmanlar yerleştirilmiş zemine ise ince çakıl döşenmiş, ilerleyen dönemlerde değişimler devam etmiştir.

İnsanların kalabalıklaşması inşa edilen mescit sayıları artmış ve büyük olan yapılara “*cuma mescidi*” denmiştir. Şehir merkezinde kurulan camiler ise camiü'l-kebir, ulu cami, büyük-orta cami ve mescidi cuma olarak isimlendirilmiştir.

⁴⁵ Erarslan, a.g.e. s.157-158.

*İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu

⁴⁶ Faruk Söylemez- Muhammed Nuri Koç, XVIII. Yüzyılda Behisni'de Camiler ve Cami Görevlileri, Kilis: Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt. 7, Sayı. 14, 2017, s.280.

Türk mimarisinde mescitlerin ilk örnekleri Karahanlılar zamanında görülmeye başlamış ve yaygınlaşmıştır. Mescitler; genellikle toplu halde namaz kılınan kapalı kısım olan “*harim*” son cemaat yeri ve hazırlık kısmı olan “*medhal*” ve minare şeklinde kısımlara ayrılmıştır.

Mescitlerde cemaatin yan yana saf halinde toplanıp kibleye dönerek namaz kıldığı alana harim denmektedir. Harim içerisinde mihrap, minber ve vaaz kürsüsü yer alır. Mihrap mescitlerde kible duvarının ortasında bulunan, yarım daire şeklinde imamın namaz kıldırırken durması için ayrılmış girintili bölümdür. Aynı zamanda Müslümanlar için kible yönünü de gösterir. Mescidin ilk örneklerinde mihrabın bulunmadığı söylenmektedir. Günümüzde mescitlerin ilk örnekleri ise Emevîlerde görülmeye başlanmıştır. Arapça “nebr” yükselme kökünden gelen minber, camide imamın Cuma hutbelerini okuduğu merdivenli bölüm olarak bilinir. İlk örneğinin Hicret’ten (622) yedi yıl kadar sonra yapıldığı düşünülmektedir.⁴⁷

Medreseler

Türkiye Selçuklu Devleti’ne ait medreseler avlu ve kubbe olarak iki bölümde incelenir. İran’da yapılan medreseler kadar büyük olmasalar da daha derli toplu ve genellikle dikdörtgen yapılıdır. Örnek olarak 1242 tarihinde Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında Mehmet bin Osman tarafından yapılan Sırçalı Medrese verilebilir. Sırçalı çinilerle kaplı olduğu için bu ismi almıştır. Girişin sağında yapının sahibi Türkiye Selçuklularında üst düzey devlet adamı Bedreddin Muslihi’nin (ö.1259+) türbesi vardır. Medresenin avlusunda eyvan sivri kemerlerle kaplanmış, kapılar çini ile bezenmiştir. Avlunun her iki yanı öğrenci odaları ile birleşmiştir.

Bir başka örnek olarak Sivas’ta Gök medrese dört eyvanlı bir plana sahiptir. Avlulu yapısı olan medresede simetri düzeni yoktur. Girişin iki yanında odalar kubbeli şekildedir. Diğer taraflar ise tonozla örtülü sivri kemerli bölümlerdir. Avlunun iki yanında revaklı giriş bulunup dehlizin üzeri ise yıldızlı tonozla örtülüdür. Ortada bir havuz vardır ve içi baştanbaşa çini ile kaplanmıştır. Yapıdaki kubbeler, üçgenli pendentifler ile kasnağa bağlıdır. Bu özellik Selçuklu menşeli olduğunu gösterir. Tonozların açılma kuvvetlerine karşı beden, duvar, yarım çember biçimi berkitme duvarıyla sağlamlaştırılmıştır. Yapıda

⁴⁷ Rümeyssa Tuna, **Türkiye Selçuklu Dönemi Mahalle Mescitlerinin Akustik Konfor Analizi Konya Örneği**, Konya: Konya Teknik Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, s.10-12.

bulunan portal mermerdir ve ikiyanı minaredir.

Yine Türkiye Selçuklulara ait olduğu bilinen Erzurum'da Çifte Minareli Medrese, avlusu olan medreselerdendir. Portalin sağında ve solunda birer minare bulunur. Avlunun giriş tarafında iki yan revaklıdır ve öğrenci odaları vardır. Girişin karşısında eyvan ve türbe mevcuttur. Avlunun dört bir tarafı eyvanlarla kaplıdır. Bu düzen Gaznelilerden beri devam etmek üzere İran'da görülen mescit ve camilerin özelliğidir. Eyvanlı avlunun Türkiye Selçuklularında sadece medreselerde kullanıldığı söylenir.

Kubbeli medreseler çok yaygın olarak görülmez. Bu medreselere örnek olarak Karatayve İnce Minareli Medrese verilebilir. Avluların bulunduğu kısmın üzeri kubbe ile örtülüdür. Bu sistemin ilk örnekleri 12. yüzyıl medreseleri arasında sayılan Niksar'daki Yağıbasan ve Diyarbakır'daki Zinciriye Medreseleridir.⁴⁸

Türkiye Selçuklu Devleti'ne ait 1251-1252 yılları arasında Emir Celaleddin tarafından yapılmış olan Karatay Medresesi dikdörtgen bir plana sahip değilken eksensiz olan Selçuklu medreselerindendir. Ortada havuz, salon köşelerinde üçgenlerin açılarak kasnağa bağlandığı birkubbe vardır. Medresenin portal kapısı üzerinde süs kemer frizi işleme şekli ile dikkat çekicidir. Portalin her iki yanında gamalı haç motifleri ile düzenlenmiş birer şebeke bulunur. Kapı kemerinin üzerinde üç tane kabara vardır. Yapıda bitki motifleri ile süslü öğeler yoktur. Kapınınüstü düz kirişli ve kemersizdir.

Bir diğer örnek olan Konya'da İnce Minareli Medrese ağır bir barok üslubunu sergiler. Kapının üzerinde bulunan kemer üstten basık at nalı biçimini gösterir.Kapı nişi ve silmeler bütün hatları ile dikey şeritler halindedir. Enginar bitkisi süs unsuru olarak kullanılmış olan portalde kûfi yazısı köşe motifleri baroka dönük klasik bir düzen gösterir. Eksensiz ve düzenli olmayan bir yapıdadır.⁴⁹ Dört eyvan ve köşelere yerleştirilmiş odaların plan şeması '*polycentric*' olarak bilinen bu özellik Erzurum Yakutiye Medresesinde görülmektedir.⁵⁰

Selçuklulara ait çok sayıda saray ve köşk bulunur. Sadece taş mimaride gerçek saray olarak yapılan saray ve köşkler mütevazı yapıdadır. Genellikle kabataş ve tuğladan yapıldıkları için harap olmuştur. Örneğin Kayseri yakınında Argıncık Haydar Bey Köşkü

⁴⁸ Turani, **a.g.e.**, s.280-81.

⁴⁹ Turani, **a.g.e.**, s.281.

⁵⁰ Şimşek, **a.g.m.** s.458.

ve iç kalesinde Artuklu Sarayı kesme taştan yapılmış ve sağlam kalmıştır. Kare bir köşk olan Sultan Han avlusuortasındaki köşk mescitlerin öncüsü olarak kabul edilir. Alâeddin Keykubat tarafından yapılan diğer bir köşk ise Alanya yakınında Alara tepesinde yapılmıştır. Kasır tonozla örtülü yan yanaiki uzun mekândan ibaret kesme taşlardan yapılmış ve tromp kubbe olarak tonoz koridora sahip hamama bağlanan bir yolu vardır. Kubbeler ve tromplar kalın ve sıva kaplı olup kırmızı, sarı, siyah renklerle süslenmiştir.⁵¹ Sarayda gösterişli kaftan giymiş milli oyunları oynayan karakterresmedilmiştir. Bağdaş kurarak oturmuş, siyah renkli ateşi temsil eden ayakları ve pençeli birhayvanın bölümü olduğunu düşünülen şekiller mevcuttur. Yine sarayda hamamlı kasrı bulunmakta ve nadir olduğu için ilgi çekmektedir. Argıncık Köyü Kayseri yakınlarında olan birdiğer Selçuklu Köşkü'nde ise mazgal pencereli kesme taştan yapılmış sağlam yapı kuzeycephesindeki bir girişten açılır. Kapıda merdivenli yere ve odalara açılan tonozlu hole girilir. Dış kapının sivri Kemer yeri üst kısmı ve holdeki odaların kaş kemerleri monolit bloklardan yapılmıştır. Süslemesi olmayan köşkün 1252'de yaptırıldığı tahmin edilmektedir.⁵²

Kervansaray

Ticaretin önemli olduğu bölgelerde han, kervansaray gibi yapılar görülür. Bu yerler barınma ve güvenliğin sağlanması hususunda inşa edilmiştir. İlk örnekleri Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklulara aittir. O dönemde kervansaraylar “*ribat*” olarak anılırdı. Selçuklularda kervansaray, cami ve medreselere göre daha oranlı ve düzenli yapılardır. Simetri eksenli olup genellikle ortada avlu ve önü revaklı odaları bulunan sağlam ve korumalı yapıları oluşturur.

Kervansarayları sadece kapalı ya da açık veya kapalı-açık avlu etrafında dizilmiş büyük yapılar olarak ayırmak mümkündür. Bu ticari yapılar Selçuklunun bel kemiği niteliğindedir. Mescidinyer aldığı kervansaraylarda mihrap önünde kubbe planı Selçuklu cami geleneğinin devam ettiğini gösterir. Ribat-ı Melik Karahanlılara ait ilk eserlerden biridir.⁵³ Kervansaraylar Selçuklu kültürünü yüksek şekilde gösteren yapılardır. Denizli, Erzurum, Kars Iğdır, Muş, Bitlis, Ahlât, Antalya, Sinop ve Samsun'a kadar çok çeşitli kervansaraylar mevcuttur. Hem büyüklüğü hem de kuvveti gösteren bu yapıların yalnızca

⁵¹ Oktay Aslanapa, **Türk Sanatı**, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1989, s.187-189.

⁵² Aslanapa, **Türk Sanatı**, s.189-192.

⁵³ Yılmaz Can, Recep Gün, **İslam Sanatına Giriş**, s.41.

taştan yapıldığı düşünülür. Kervansaraylar Selçuklu mimarisinde sarayları andırır. İnce süsleme işleriyle muazzam örnekleri vardır. İtalyan Gotik katedralleri andıran yapılar en önemli kervan yolları üzerinde ticaret, sosyal yardım ve kültür eserleri olarak inşa edilmiştir. Çoğunda hamam, cami, kütüphane, hekim, baytar ve usta bulunurdu. Kitabesi olanlarla birlikte dokuz adet sultan eserikervansaray bulunur. Alay Han, Evdir Han, Alara Han iki Sultan Han, İncir Han, Kırkgöz Han, Eğirdir Han bunlara örnektir.⁵⁴ Ankara Konya yolu üzerinde Zazadin Hanı Kayseri Sivas yolu üzerinde Sultan Hanı, Konya Aksaray yolu üzerinde Sultan Hanı, Sivas Amasya yolu üzerinde Çiftlik Hanı, Antalya Korkuteli yolu üzerinde Evdir Hanı Selçuklulara ait diğer örneklerdir.

Türbe

İslam dünyasında ilk ortaya çıkan türbelerin Abbâsîlere ait olduğu bilinir. Samarra'da inşa edilen Kubbetü's-Süleybiye Türbesi Abbâsîlere aittir. İlk türbe örneklerinden bir diğeri Samanoğullarına ait Buhara'da yapılan İsmail Samani Türbesidir.

Türklerde ve İran'da yaygın olarak kullanılmıştır. Mezar üzerine yapı inşa edilmesine Vahhabiler tepki göstermişse de Türkmimari geleneğinde önemli yer teşkil etmiştir.⁵⁵ Türk çadırlarından esinlenerek yapıldığı söylenen türbelerin taştan çadır örnekleri vardır. Kubbe biçimli türbelerin İslamiyet öncesi olduğu düşünülmektedir. Selçuklularda türbe özellikleri olarak kare, çokgen, yuvarlak şekilde üzerleri kubbe, çokgenli piramit ya da konik çatıyla örtülü örnekler vardır. Türbelerin alt katı mezar üst katı mescittir. İçten kubbeli, dıştan konik yapıdır. İlk örnekleri İran Selçuklularının çinilerle süslediği yapılardır. Kule biçimindeki türbeler Buhara, Semerkand, Kirman ve Şam'a kadar uzanır. Bunların dışında Mısır'da da bu tarz türbe örnekleri görülür. Mısırdakileri Memlûklerin yaptırdığı düşünülmektedir. Kule tipi türbeye en iyi örnek ise Timur'un Semerkand'daki Gürmir türbesidir.⁵⁶

Selçuklularda üç dilimli tromp veya piştak yani anıtsal portal gibi standart unsurlar 10. yüzyılda kullanılmaya başlamıştır. Buna örnek olarak Tim'deki Sahip Ata Türbesi verilebilir. Piştak, türbelerde çıkıntılı kapıdan binaya anıtsal bir cephe veren büyük bir

⁵⁴ Aslanapa, **Türk Sanatı**, s.170.

⁵⁵ Yılmaz Can, Recep Gün, **İslam Sanatına Giriş**, s.40; Muhammed b. Abdülvehhâb'a (ö.1792) nisbet edilen ve İslâm dünyasında çok yönlü ve geniş bir etkiye sahip dinî ve siyasî bir harekettir. Bkz. Mehmet Ali Büyükkara, "Vehhâbilik", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2012, Cilt 42, s.611-615.

⁵⁶ Turani, **a.g.e**, s.274-275.

perdeye benzer. Tus ve Serahs'ta örnekleri vardır.⁵⁷

İran'daki çok çeşitli türbelerin yanında Anadolu'da yapılanlar çok kenarlı kümbetler olarak görülür. Yani kare planlı ve orta sahanın üzerinde kubbesi bulunan türbe tipi Anadolu'da terkedilmiştir. Yuvarlak yapılı türbeler Moğol istilasından sonra ortaya çıkmıştır. Anadolu'da örnek olarak Ahlât Ulu Kümbet verilebilir. Türbeler Anadolu'da daha çok Ahlât, Erzurum, Kayseri, Tokat, Sivas, Konya ve Niğde'de görülür. Erzurum ve Konya'daki medreselere bitişik olarak cami ile türbe yapılmıştır. Ahlât Ulu Kümbet çokgenli bir yapıya sahipken eserin dış duvarı sade ve ağırbaşlıdır. Süsler ölçülü ve planlı şekilde kullanılmıştır.

Konya'da bulunan Gümaç Hatun Türbesi daha değişik yapıya sahiptir. Portali eyvanlı olduğundan bir İran-Selçuklu kapısını gösterir. Erzurum'da bulunan Saltuklu Türbesi ise daha ilgi çekicidir. Çokgen planlı olan bu türbede minber kenarının üstü bir üçgende sonuçlandırılmıştır. Kırmızı beyaz mermerlerle dekore edilmiş fakat dış süslemeye sahip değildir. Her kenarın ortasında ikiz kemerli pencereler vardır. Üstü ise konik çatı ile örtülüdür. Tercan Mama Hatun Türbesi' de Erzurum civarında bulunur. Farklı bir plana sahip olan bu türbenin Saltuklara ait olduğu düşünülür.

Büyük Selçuklu Devleti camilerde olduğu gibi türbe örneklerini de Karahanlı ve Gaznelilerden almıştır. Tuğrul Bey zamanında yapılmış olan Abarkuh'ta Kümbet-i Ali ve Damgan'da Cihil/Çihil Duhteran (40 kız) türbeleri yapılmıştır. Kümbet-i Ali'nin düz alçak sekizgengövdesi üzerinde mukarnas kornişler yapılmış ve bir kubbe ile örtülmüştür. Kümbet taş yapılı olup mukarnas kornişin altında ince yazılı bir kitabe kuşağı vardır. Kubbenin üst kısmında sekizgen piramit bir külâh bulunur. Cihil Duhteran Kümbeti tuğladan yapılmış silindirik gövde üzerinde konik külâhlı bir yapıdır. Geniş kûfi kitabe kuşağı ve altında tuğladan geometrik frizleri ile dikkat çeker.⁵⁸

Harrekan yakınlarında iki kümbet bulunur. Bu kümbetlerin boyları 13 metre, çapları onbir metre yüksekliğinde sekizgen biçimde çift kubbeli tuğladan yapılan eserlerdir. Köşelerde masif silindirik kuleler şeklinde birinci ve ikinci kümbet arasında kule içinde merdivenler vardır ve dev kuleler geniş şekilde inşa edilmiştir. Kitabeleri ve tuğla süslemeleri ile bu kümbetler Türk süsleme sanatının hazinesi niteliğindedir. Süslemeler

⁵⁷ Hillenbrand, a.g.e, s.108.

⁵⁸ Kemal Özkurt, "Kitabe Geleneğimizde Büyük Selçuklular ve İsfahan'daki Örnekleri", **Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)**, Yıl 4, Sayı 4, 2019, s.125-126.

Anadolu'da gerek taş mimari ve gerekse çinilerde Osmanlı sanatının son devirlerine kadar değerlendirilmiştir. Doğudaki kümbette kitabe geniş şekilde giriş kemerinin üst kısmındadır. Kûfi yazıyla yazılmış, bilgilere göre 1067-1068 yılları arasında Alparslan zamanında Malazgirt Savaşı'ndan önce Zincanlı Muhammed b. Mekkî tarafından yapılmıştır. Kubbenin altında geniş süsleme kuşağında iki kez tekrarlanan sekizgenlerin keşişmesi ile oluşan dörtlü düğümler bulunur. Sivri kemerli cephelerde görülen sekizgen yıldızların üç tarafı gamalı harçlarla işlenmiş çini süslemelerdir. Kümbetin içi de sekizgen şeklindedir ve sivri kemerlerin nişlerle kubbeye geçişi sağlanır. Selçukluların en eski renkli kalem işleri duvar ve kubbenin içinde görülür. Duvarlarında zincirle asılı olan madeni kandil motifleri üstünde daireler içinde tavus kuşları, yıldızlar gibi süslemeler mavi, açık yeşil, pembe, kahverengi ve siyah olarak resmedilmiştir. Alt kısmında çiçekli kufi kitabe bulunur. İkinci kümbet kapısının üzerinde 5 satırlık kufi kitabe bulunur. Bu yapıda 1093 tarihinde Zincanlı Ebü'l-Meali b. Mekkî tarafından yapılmıştır. Elliden fazla çeşit gösteren ve birinci kümbete benzemeyen tuğla süslemeleri yapıya ayrı bir zenginlik katmıştır. Tuğlaları daha sağlam ve kaba şekilde sıralanmış birbirini kesen sekizgenler ve altıgenlerle yapılan çeşitli süslemeler her iki kümbette birçok çeşit halinde görülür. Bu eserler Anadolu Türk mimari süslemelerine kaynak oluşturmuştur. İki çıplak tuğladuvarı ile kubbede yonca kemerli süslemeleri yarım kalmış olan bir tuğla mihrap bulunur⁵⁹ Demavend Kümbeti üçüncü kümbet olarak yapılmış, köşeleri yuvarlak payeli, sekizgen külâh piramitli tuğladan yapılmış bir eserdir. İki tarafa ayrılmış ve her tarafta farklı tuğladan yapılmış süslemeler bulunur.

Dört köşe kapısının üst tarafında dilimli sivri kemerler yan yana iki niş, yukarıda sekiz köşeli dört yıldız ve bunları bağlayan haç şekilleri bulunur. İki silindirik kubbe örtüsünden tuğlaları balıksırtı şeklinde dizilidir. Bu yapının kitabesi yoktur fakat 11. yüzyıl içerisinde yapıldığı düşünülmektedir.

Karahanlıların tuğla mimarisinden alınan örneklerle yapılan Selçuklu türbeleri Serahs'ta bulunan Ebu'l-Fazl ve Mihne'de bulunan Ebu Said türbeleridir. 11. yüzyıl sonlarından kalan eserlerdir. Dıştan sivri kemerli geniş dişlerle bölünmüş doğu cephesinde ileri geçmiş bir portalile çift kubbeli yapılardır. İçte her kenarında dikdörtgen birer niş açılmış ve kalın duvarlar hafifletilmiştir. Ebu Sait Türbesi daha kalın duvarla

⁵⁹ Aslanapa, **Türk Sanatı**, s.70-71.

yapılmış çift kubbeli yapıdadır. Değişik tuğla dizileri ile süslü duvarların alt kısmı düz bırakılmıştır. İç kubbesi mukarnaslı tromplar üzerine oturtulmuş ve iç duvarlar altı geniş üstü dar iki sıra sivri kemerli nişlerle yapılmıştır. Bu özellikleriyle Karahanlıların Arap Ata Türbesi'ne benzer.

Tus'ta İmam Gazali için yapıldığı düşünülen türbe çift külahlı ve sivri kubbeli bir yapıdır. Dıştan görünümüne duvarların iki kat şeklinde nişlerle bölünmesi köşelerin ince payelerle yuvarlatılması farklılık kazandırmıştır. Büyük Selçuklu Devleti'nin son hükümdarı Sultan Sencer'in 1157 tarihli türbesi o zamana kadar gelişen Selçuklu türbe mimarisinin özelliklerini bir arada toplamıştır. On yedi metre çapındaki kubbesi daha öncekilerden çok daha yüksektir. Sırlı tuğladan yapılmış firuze rengi ile uzaktan göze çarpan güzel bir görüntüye sahiptir. Kalın duvarlar üzerine tromplarla oturan kubbe içten yıldız biçimindeki kaburgalar ile örülerek zenginleştirilmiştir. Geniş dilimli ve sivri kemerleri köşelerde geometrik tuğla süslemeleri ve payelerle tuğla duvarının üst kenarlarında kubbeye geçiş bulunur. Mimarı, Muhammed b. Atsız el-Serahsî adına istinaden Serahs'tan gelmektedir.⁶⁰

Nahçıvan'da bulunan İldeniz Bey'in hanımı Mümine Hatun için oğlu Kızılarıslan tarafından 1186 yılında yaptırılan kümbet, içten silindirik dıştan on köşeli tuğla kümbetin piramit çatısı bulunmaktadır. Köşelerde uzun mihrap nişi dikdörtgen silme ile kavranıp yukarısında kûfi kitabesi mukarnas kornişle oluşturulmuştur. Bütün yüzey süslemeler ile kaplanmış ve firuze çinilerle renklendirilmiştir. Mimarı Acem bin Ebubekir'dir. Eser diğerlerindenazaran çok daha ilgi çekicidir.

Kuzey İran'da çok sayıda türbe yapılmıştır. Bir kısmın emirler bir kısmın ise yüksek rütbeli memurlar için yapıldığı bilinir. Genellikle dini olmayan yapılardır ancak mihrabı olanlar vardır. Bu sebeple dini amaçlı kullanıldığı söylenebilir. En erken tuğla örnekleri burada görülür. Şekil olarak tuğla süslemesine olanak verecek özelliktedir. Genellikle 7,8,10 veya 12 köşeli kare, silindir ve yivli örnekleri mevcuttur. İç kubbeler konik ve çokgen çatılarla taçlanmıştır.⁶¹ Kule olarak Horasan Selçuklularının eserlerinden birçok örnek verilebilir. Nahçıvan Mümine Hatun Türbesi kule biçimli türbelere örnektir.⁶²

1081 tarihinde 11 metre çapında 22 metre yüksekliğinde Kümbet-i Hâkî olarak

⁶⁰ Aslanapa, **Türk sanatı**, s.79.

⁶¹ Hillenbrand, **a.g.e.**, s.109.

⁶² Turani, **a.g.e.** 270.

bilinen yapı Melikşah'ın eşi Terken Hatun adına yapılmıştır. Bunu yaptıran vezir Tâcü'l-Mülk'tür (ö.1093). Kubbesi çatıdan başlayarak yükselir, cephesi olmayan yapıya küçük bir kapı yapılarak karanlık bir koridordan girilir. Bir bütün olarak incelendiğinde bu yapı Selçuklu mimarisinin teknik ve estetik bakımından başarılı bir örneğidir. Yapıda yerden başlanıp kemerleri ve kubbeleri taşındığı payelerin köşeleri kavallar şeklinde yuvarlatılmıştır. Melikşah'ın kubbesinden 8 yıl sonra yapılmış olan bu eser Terken Hatun'un camiye geliş gidişinde dinlenmesi namaz kılması için sakin bir köşe olarak tasarlanmıştır. Yapının mihrabı yoktur amagüneydeki kemer asıl mihrapla aynı eksen üzerindedir. Her iki kubbe de üç dilimli trompların şekli belirgin olan Karahanlıların Arap Ata Türbesi tromplarına uygundur.

Anadolu'daki kümbetler daha sade yapıdadır. İlk dönemlerde tuğla ve taştan yapılan kümbetler daha sonradan sadece taştan yapılmaya başlamıştır. İlk önceleri bağımsız olan yapılar daha sonra cami ya da medreselere bağlı şekilde inşa edilmiştir. Sekiz, on, on iki köşeliveya silindirik gövde üzerine piramit ya da konik külahlı kümbetler şeklinde kare ve dikdörtgenplanlı, kubbeli kümbetler olarak ayrılır. Kümbetlerin dışında piramit veya konik külah, altındamekânı örten kubbe, yeraltında ise mumyalık denilen *kripta* bulunur. 12. yüzyıla ait yapıların sadece bazıları ayakta kalmıştır.

Niksar'da bulunan Dânişmendlilere ait eserlerden biri olan Melikgazi Türbesi kare planlı Türk üçgenleri üzerine oturan kubbe ile örtülü bir yapıdır. Yağıbasan Medresesi'nin 1157 tarihli kitabesi daha sonra bu yapının içinde duvarın üstüne yerleştirilmiştir. Niksar'da başka bir yapı olan Kırk Kızlar Kümbeti taş temel üzerine inşa edilmiştir. Tuğladan sekizgen bir yapı şeklinde piramit külahlı altında kubbesi bulunan bir yapıdır. Bugün harap durumda olanbu yapının çini ve tuğla süslemeleri ile çok zengin olduğu düşünülmektedir.

Mengüceklere ait Sitte Melik Kümbeti kesme taşlarla yapılmış sekizgen gövdesi üzerinde piramit külahlı bulunan portal biçiminde yapıdır.⁶³ Giriş cephesi ve diğer cephelerinde çeşitli boy ve süslemeler dar ve uzun nişleri ile orijinal bir eserdir. Mukarnaslı kapısında bulunan söğelerle birbirini kesen sekizgenlerden meydana gelen dörtlü düğümlerin eski Türk süsleme sanatını tekrar ettiği görülür. Kıvrık dallı süslü

⁶³ Muhammet Lütfü Kındığılı, "Kemah Mezar Anıtları", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23 (Özel Sayı), 2019, s.2190.

kabartma ile sülüs yazılı kitabesi üst bölümdeki süslemelerin altına sıkıştırılmıştır. Kitabe 1195 tarihini gösteren son bölümü ile anlam kazanır. Saltuklulara ait Erzurum Çifte Minareli Medresesi'nin giriş kısmının güneyinde bulunan üç kümbetin en büyüğü Emir Saltuk Kümbetidir. İki renkli kesme taşlardan yapılmış sağlam mimarisiyle dikkat çeker. Kubbeyi andıran basık bir konik külahla örtülüdür. Roman usulüne benzer özellik taşıyan kümbetin altı cephesi sekizgen, üst ise silindirik tambur olarak iki katlı şekilde oluşturulmuştur. Üst katta üçgen alınlıkların arasında yuvarlak kemerli nişler içinde yılan, tavşan başı, kartal, yarasa, öküz başı boynuzları ve insan kafası gibi çeşitli kabartmalar işlenmiştir. Bunların eski Türk hayvan takviminden gelen semboller olduğu düşünülür.⁶⁴

Selçuklulara ait 12. yüzyıldan kalan kümbet olarak Konya Alaaddin Cami ile bağlanan 2. Kılıçarslan Kümbeti görülür. Kesme taşlarla yapılmış on kenarlı prizmatik gövdesi piramit külahla örtülmüştür. İçten nişlerle teşkilatlandırılmıştır. Silindirik ve kubbeli bir mekân halindedir. Sekizgen piramit planın altında lacivert üzerinde beyaz kabartma ile Ayete'l-Kürsî ve çini kitabe kuşağından bazı parçalar kalmıştır. Daha altında asıl portal kemerinin üzerinde dikdörtgen bir çerçeve içinde mimarı Hoca Yusuf bin Abdulgaffar adı yazılıdır. Bursa kemeri şeklinde açılan kapısı palmet ve rumi bordürlerle çevrilmiştir. Üst kısmına kare taş bloklar yerleştirilmiştir. Kümbet içinde çeşitli boylarda sekiz lahit bulunur. Dördü lacivert üzerine beyaz kıvrık dallarla süslü kabartma yazılı çinilerle kaplıdır. Kayseri'de bulunan Çifte Medrese Kümbeti 1206 yılına ait erken Selçuklu eserlerinden biri olup, dört eyvanlı duvarın arkasında yer alır. Tamamı kesme taştan yapılmıştır. İçten tonozkubbe ile örtülü, dıştan sekizgen biçimde piramit külahlıdır. Sekizgenlerin her kenarında dışarı doğru yarım silindir biçiminde çıkan birer niş bulunur. Diğer bir kenarda ise kitabe kuşağı dolanır. İçinde herhangi bir lahit ya da mezar bulunmadığından burası şifahaneyi yaptıran Gevher Nesibe Türbesi olarak kabul edilir.

Anadolu'da en önemli mezar anıtlarından biri de Tercan Mamahatun adı ile bilinen kümbettir. Tamamı kesme taşla yapılmış Anadolu'da başka benzeri olmayan değişik bir yapıya sahiptir. Gövdesi yuvarlak dilimli silindir şeklinde konik bir külahla örtülmüştür. Kümbetin etrafını daire biçiminde kuşatan geniş bir duvarla çevrelenmiştir. Bu kuşatma duvarının iç tarafına sivri kemerlerle on bir adet derin niş açılmıştır. Nişlerin açılma amacı başka lahitlerin konulması için olduğu düşünülür. Dış portalin solunda küçük bir nişle

⁶⁴ Aslanapa, **Türk Sanatı**, s.153-156.

birlikte bir çeşme vardır. Sağında merdivenin giriş kısmı yer alır. Kümbet oldukça sade ancak abidevi kesme taşmimarisine sahiptir. Kümbet kapısının dikdörtgen söğelerinde lotus palmet frizden başka süsleme bulunmaz. İşlenmiş mukarnaslarla dar bir portali çevreleyen geometrik geçmeler ve geniş bordürlerle birlikte ince kıvrık dallar, zincir örgüleri ve kitabeler portal nişini çevreler. Portalin sol yanında çiçekli nesih yazılı kitabe bulunur. Kitabede mimar olarak Ahlâtlı Ebu'l-Mufaddal ismi geçer. Eski taş işleme geleneğine sahip olan, Van Gölü bölgesinden geldiği düşünülen bu mimarın 13. yüzyılın başlarına işaret ettiği düşünülür.⁶⁵

Kayseri'de 1. Alaaddin Keykubad'ın eşi Hunad (Huand, Hunat) Hatun'a ait kümbet, külliye içinde caminin medreseyle bitişen köşesine sonra da eklenmiştir. Kesme taşlarla yapılmış, piramit külahlı sekizgen biçimde olan kümbet altı sıralı mukarnas merdiven üzerinde yükselir. Süslü sütunluklar her köşede mevcuttur. Bunlar en üst köşede konsollara bağlanır. Altında kabartma sülüs yazısıyla kitabe kuşağı dolanır. Sağır bir kemer ortasında beyaz mermer sütuna dayanan yonca kemerli çift pencereler düz yüzeyden oluşur. İçte bulunan mihrabın her yüzü sekizgen yıldızlı geometrik kompozisyonla işlenmiş biçimdedir. Kümbete medrese hücreindeki merdivenle geçiş sağlanır.

Kayseri'de kümbetin en zengin özelliklerini barındıran bir başka eser Döner Kümbet'tir. Dıştan mukarnas kornişle üzerine konik külahla, içten silindirik olan kısım kubbe ile örtülü kesme taşlarla yapılmış bir yapıdır. Anıtsal bir çadır biçiminde plastik süslemelerle zengin kümbetin portal cephesi üzerinde, insan başlı, kanatlı iki pars görünümünde tahrip olmuş halde bir arma bulunur. Daha üstte bulunan kitabede Şah Cihan Hatun için yapıldığı yazılıdır. Ancaktarih belirtilmemiştir.

Döner Kümbetin mimari özellikleri sadeleştirilmiş olarak Erzurum'da görülür. Çifte Minareli Medrese kümbetinde gövdeyi saran derin silmeler halat şeklinde sarmalıdır. Konik külaha yüzeyde boş bırakılan mukarnas kornişlerle geçiş sağlanır. Burada bulunan üç kümbetten ikisi ile Karanlık, Gümüşlü ve Rabia Hatun Kümbeti olarak diğer beş kümbet 14.yüzyılın devamı şeklindedir. Yakutiye Medresesi'ne bağlı Hoca Yakut Kümbeti de aynı özelliklere sahiptir.⁶⁶

⁶⁵ Aslanapa, **Türk Sanatı**, s.157-161.

⁶⁶ Aslanapa, **Türk Sanatı**, s.163-166.

Ahlât, Anadolu'nun en abidevi yapıların kitabelerinde ustaların adları yazılı eski bir sanat merkezidir. Türklerden kalma sayısız taş kompozisyonlu azametli yapı mevcut olup bunlar 12.-14. yüzyıllara aittir. 1222 tarihli Şeyh Necmeddin Kümbeti, kare şeklinde yükselen piramit külâhla örtülü yapı orijinal olan tek örnektir. Diğer kümbetler silindirik, konik külâhlıdır. Bunlardan en büyüğü Ulu Kümbettir. Silindirik gövdeye sahip bu kümbet kare kaide üzerinde çapı yedi metreye yakın silindir gövde üzerinde yükselir. Mukarnas kornişlere oturtulmuş şekilde sivri konik külâhla sonlanır. Bordür ve kaval silmelerden yuvarlak kemerli süslenmiştir. Tatvan-Muş yolu üzerinde, Güroymak (Çukur/Norşin) yakınında silindirik gövdeli kümbet örneği olan Karanday Ağa Kümbetinin içinde yer aldığı mezarlık, büyük dikdörtgen mezar taşları ile Ahlât'taki mezarlıkları hatırlatmaktadır. Kümbetin giriş kapısı aralığını örten geometrik örnekle taç kapının atkı taşı üzerinde klasik Selçuklu örneklerinden sekiz küt kollu yıldız örneğini tekrar etmektedir. Pek çok kaytanın kesişmesinden meydana gelen bu yıldızların kol ucunda beş sivri kollu küçük yıldızlar teşekkül etmektedir. Kübik bir oturtmalığa ve silindirik bir gövdeye sahip kümbetin örtü sistemine sahip kümbetlerin ilk örneklerinin Ahlât'ta meydana çıktığı malumdur. 1279-80 tarihli Hüseyin Timur (Temir)-Hasan Tegin (Tegin/Aka) Kümbeti (Ahlât) ile 680/1281 tarihli Bugatay Aka-Şirin Hatun Kümbetinde de (Ahlât) kübik oturtmalık önce düzgün onikigen profilli bir kaideye dönüştürülmüş silindirik gövde bu kaide üzerine oturtulmuştur. Ahlat'ta Çifte Kümbetler olarak bilinen yan yana iki kümbet silindirik gövdeli üzeri konik külâhlıdır. Sol taraftaki Emir İnal'ın oğlu Bagatay (Bugatay) Aka ve eşi Şirin Hatun'a ait 1281 yılında yapılmıştır. Diğeri Bagatay Aka'nın oğlu Hasan Timur ve Hasan Tegin'in kızı Esen Tegin'e aittir. Bagatay Aka kümbetinde gövdeyi çevreleyen silmeler üstte küçük daireler çizilerek dikdörtgen silmelere bağlanır. Bu özellik Zengîlerden gelen bir süsleme örneğidir.⁶⁷

⁶⁷ Nermin Tabak, **Ahlât Türk Mimarisi**, Doğan Kardeş Matbaacılık Yayınevi, İstanbul 1972, s.19; Rahmi Hüseyin Ünal, "Az Tanınan ve Bilinmeyen Doğu Anadolu Kümbetleri Hakkında Notlar", **Vakıflar Dergisi**, Sayı: XI ayrı baskı, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara 1976, s.127; Yıldray Özbek, Anadolu Türk Mimarisinde Taş Süsleme, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 7, Sayı 14, 2009, s.147.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAMİYET SONRASI TÜRKLERDE İLK CAMİ ÖRNEKLERİ

1.1. TÜRK CAMİLERİNİN ÖZELLİKLERİ

Arapça “*cem*‘ جمع” kökünden gelen “*bir araya getiren, toplayan*” anlamlarında kullanılan cami kelimesi ilk İslam dönemlerinde sadece cuma namazlarının kılındığı büyük mescitler “*el-mescidü'l-cami*” olarak kullanılmıştır. İlk İslam eserlerinden olan Emevîlere ait Kubbetü's-Sahra günümüze kadar gelen en eski İslam sanatı yapısı olma özelliğine sahiptir. Dıştan sekizgen yapılı olan ortasında kubbe bulunan bu yapı bir cami olmaktan çok ziyaretgâh olarak kullanılmıştır. Süslemeleri ile de dikkat çeken eserde kenger yapraklar, kıvrık dallar, rozetler, asmalar üzüm salkımları, hurma ağaçları gibi değişik bitki motiflerinin işlendiği görülür. Yapının üzerinde bulunan kubbe kasnağında kûfi yazısı İslam mimari eserlerinin en eski kitabe özelliğini taşır.

Günümüzdeki camilere benzer yapıların ilk örnekleri Emevîlerde görülmüştür. Mescidü'n-Nebi'ye üç basamaklı minber eklenmiş daha sonraki dönemlerde ise güvenlik önlemlerinin alınması için mansure yapılmıştır.⁶⁸

Endülüs Emevîlere ait Camiü'l-Kebir İspanya'da yapılmış İslam dünyasının en büyük camilerinden biridir. Cami ilk yapıldığında kibleye dikey dokuz sahnalı bir harimden ve revaksız avludan oluşmaktaydı. Zamanla sahnın sayısı artmış daha önceden ahşap olan örtüsü kaldırılıp beşik tonoz örtü yapılmıştır. İspanya'nın Müslümanların hâkimiyetinden çıkması ile caminin harimi kiliseye minaresi ise çan kulesine dönüştürülmüştür.⁶⁹

Abbâsî dönemi değişik malzeme ve biçimleriyle bir deneme çağı olarak nitelendirilir. Emevîlerden gelen bir süreklilik anlayışı olsa da Mezopotamya geleneği üzerine kurulmuş bir sanatı vardır. Samarra resimleri Sâsânîlerin son örnekleri olarak kabul edilmiştir.⁷⁰ Abbâsîlere ait Samarra Camiü'l-Kebir dünyanın en geniş camisi olma özelliğine sahiptir. Haremi kibleye dikey yirmi beş sahına bölünen avlusu ve kırk dört istinat kulesi ile desteklenmiş kalın tuğla duvarla çevrili yapı, kale görüntüsü vermektedir. Caminin en dikkat çeken kısmı kuzeyde mihrap mihverinde bulunan malviya tipli

⁶⁸ Yılmaz Can, Recep Gün, **Türk İslam Sanatları ve Estetiği**, s.39.

⁶⁹ Yılmaz Can, Recep Gün, **Türk İslam Sanatları ve Estetiği**, s.95.

⁷⁰ Doğan Kuban, **Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler**, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2010, s.5.

minaresidir. Yüksekliği çok fazla olduğu için eskiden atla çıkıldığı rivayet edilir. Süslemesinde ise birçok mozaik parçası bulunmuştur.⁷¹

Mihrap önü kubbeli planı ile merkez plan cami formunun ilk örneklerini Karahanlı Devleti vermiştir. Karahanlılara ait Talhatan Baba Cami Merv şehrinde dikdörtgen formunda bir yapıdır. Üzeri tromplu bir kubbe ile yanlarda çapraz tonozlarla örtülüdür. Tamamen tuğladan inşa edilmiş ve tuğlaların farklı dizilişi dekoratif zenginlik katmıştır.

Karahanlılara ait bir başka eser Hazara Camidir. Kare şeklinde dört yuvarlak ayağın taşıdığı sivri kemerlere oturtulmuştur. Yanlarda tonozları köşelerde küçük kubbeleri merkezi plan şemasını gösterir. Duvarlar kerpiçten ve tuğladan yapılmıştır. Talhatan Baba Cami ile Hazara Cami orta kubbesi ve yanlara doğru gelişme gösteren özellikleri ile önem arz eder.

Karahanlı camilerinin çoğu yıkılmış günümüze sadece minareleri ayakta kalabilmiştir. Bu minareler arasında Çar Kurgan Minaresi Tirmiz şehri yakınlarında Karahanlı camisinden artakalan bir minaredir. Üst kısmı sivri kemerlerle birbirine bağlanmış on altı birimden oluşan gövdesi ile dikdörtgen kitabe panoları ve sivri kemerli nişlerle yapılmıştır. Tuğlaların yatay dikey dizilişi ile oluşan gövdenin üst kısmında harflerle işlenmiş bir kitabe kuşağı bulunur. Buhara Kalan Minare 1127 yılında yaptırılan tuğla işçiliğinin çeşitli uygulamalarını sergileyen bir eserdir. Yukarı doğru daralan gövdesi kemerlerle çevrili mukarnas konsolu şerefe ile tamamlanmıştır. Minare, farklı geometrik motiflerden oluşmuş on üç kuşakla bölümlenmiştir. Gövdesinde Arslan Han'ın adı ve 1127 yılına ait çinili kitabe bulunur.

Karahanlılar ile başlayan Türk cami mimarisinin gelişimi Gaznelilerle devam etmiştir. Cami mimarisi; Gazne'de yapılan ağaç direkli, ahşap düz çatılı, zengin süslemeli Arasü'l-Felek Cami ile başlar.⁷² Bu cami Selçuklularda yapılan ağaç direkli camilere öncülük etmiştir. Fakat günümüze hiçbir parçası kalmamıştır.

Gaznelilere ait en önemli eser Leşker-i Bazar Ulu Camidir. Enine dikdörtgen planı ve mihrap önü kubbesi ile Türk cami mimarisinin Anadolu'da gelişimine önemli katkı

⁷¹ Yılmaz Can, Recep Gün, **Türk İslam Sanatları ve Estetiği**, s.109.

⁷² Batı Karahanlılarından Şemsü'l-Mülük Nasr Han'ın taht üzerinde hak iddia eden kardeşi Şuayb'a karşı Buhara'yı kuşattığı sırada burada Ulu Cami'nin (el-Mescidü'l-Cami) minaresinden ok atışı nedeniyle Şemsü'l-Mülük minareye ateş atılmasını emretmiş, minarenin ahşap tepesi tutuşunca cami yanmıştır. Şemsü'l-Mülük, Buhara'ya hâkim olduktan sonra caminin yeniden inşasını emretmiştir. Bkz. R. Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, s.312-313.

sağlamıştır. Gazneli Mahmud'un Büst şehrinde yaptırdığı sarayın içinde bulunur. Sarayın güney cephesinin ön tarafında kalan, çevresi duvarlarla örülmüş avlunun nehre bakan kenarında cami yapılmıştır. Kible duvarına paralel iki sahından oluşur. Tuğla malzeme ile inşa edilmiş mihrap önü dört adet dikdörtgen tuğla ayak üzerinde oturtulmuş ve bir kubbe ile örtülmüştür. Gazneli mimarisinde camisiz minareler dikkat çeker. Yakın döneme kadar zafer Kulesi olarak değerlendirilen minarelerin ait olduğu camiler günümüze ulaşmamıştır. Gazne Sultanı III. Mesud ve Sultan Behram Şah'ın inşa ettirdiği minareler taş bir kaide üzerine oturtulmuş yıldız şeklindeki alt gövde ve silindirik üst gövdeden oluşur. Sultan 3. Mesud Minaresi sekiz köşeli bir yıldız şeklinde yivli, yukarı doğru incelen silindirik gövdeden ibarettir. İçinde spiral bir merdiven bulunur ve tuğla gövdesi, zengin kufi kitabeleri, çeşitli bitki motifleri ve geometrik şekilleri barındırır.⁷³ Büyük Selçuklu Devleti miras aldıkları birikim ile buldukları coğrafyanın mirasını birleştirmişler orijinal bir mimari tarz oluşturmuşlardır. Kendinden önceki bütün gelişmeleri toplayıp abidevi bir cami mimarisi başlatmıştır. İran ve Orta Asya'da mihrap önü kubbesi avluve dört eyvanlı cami tiplerine hâkim olmuştur. Selçuklu camileri bir, iki ve üç eyvanlı olarak bilinir. Dört eyvanlı camiler anıtsal biçimde avlulu kubbeli bir bölme ile bulunur. Hiyerarşik bir düzende eyvanlar birbirinden ayrılır. En önemlisi İsfahan olmakla birlikte Zevvare ve Ardistan Ulu Camileridir. Büyük Selçuklu dönemine ait caminin önemli kısımları Melikşah zamanında yapılmış olan İsfahan Mescid-i Cuma'sıdır. Kitabelere göre büyük mihrap kubbesi ve bunun tamkarşısında avlunun dışındaki kuzeyde küçük kubbeli mekân Melikşah zamanında eklenen dört eyvanlı avlu ve revaklar bütün hatlarıyla Selçuklu zamanına işaret eder. Otuza yakın kitabeye sahip olan bu yapıda çeşitli ilaveler ve değişiklikler uzun süre devam etmiştir. Selçuklulara ait İsfahan Ulu Cami sosyal merkez olarak bilinir. 10. yüzyıl ve sonrası nesiller şehrin çarşıları içine gömülü ve birçok işleve sahip olan bu camiyi tamir etmiş, süslemiş ve genişletmiştir. Selçuklu döneminde yapılan bu caminin iki kubbeli mekânı ana eksenini belirler. Köstebek yuvalarını andıran avluyu kuşatan bölüm küçük kubbenin altında birçoğu eşsiz sonsuz tonoz dizisini barındırır.

Selçuklulardan önce İsfahan Mescid-i Cuma'sı avlu etrafında sütunlar üzerine kurulmuş kible den başka bir yönü olmayan geleneksel Arap camisi şeklindedir. 1072

⁷³ Yılmaz Can, Recep Gün, **Türk İslam Sanatları ve Estetiği**, s.136-143.

yılından itibaren Melikşah devrinde Selçuklu unsurlarıyla geliştirilmiştir. Öncelikle mihrap bölümüne Karahanlıların başlattığı mihrap kubbesi geleneği getirilmişti. İsfahan Mescidi Cuma'sı zamanla sultanın halk ile düzenli olarak bulunduğu ve kendi kimliği ile özdeşleştiği simgesel değerini yansıtan bir mekân halini almıştır. Mescid-i Cuma'nın ihtişamlı avlusunda bütün İslami tezhipöğeleri ve Kur'an ayetleri ile bir taraftan sultanın dine verdiği değeri gösterirken diğer taraftan halkın kimliklerini işleyen bir sistem bulunmaktaydı. Devletin ve sultanın gücü eyvan kubbe ve minare gibi öğeler sayesinde mekâna işlenirken halk arasında da saygınlığı arttırmıştı. Bu sayede halk kendisini ve sultanını cami, İslam dini ve sünni gazi kimliğinin temsilcisi olan devletiyle bağdaştırmıştı. Selçuklular siyasi güçlerini temsil eden mimari unsurları caminin manevi karakteri ile sentezlemeyi başarmışlardır. Saraylarda ihtişam unsuru olarak eyvanlar kullanılmış doğu ve batının sultanlığına yükselen Büyük Selçuklu gücünün sembolü olarak dörtüneye işaret eden unsurlar geliştirmiştir. Dünyevi ve uhrevi hayatı dengeli bir şekilde buluşturandini ibareler bu anlayışta mevcuttu. Buna göre yapı, farklı açılardan cuma haricinde caminin sosyal platformu olup dini olduğu kadar dünyevi fonksiyonlarına da sahipti. Şehir merkezi görevi gören avluyla dini mekân arasında aşamalı geçişler sağlayan eyvan somutlaştırılmıştır.⁷⁴

Selçuklular avlu üzerinden cami yapısını değiştirmişlerdir. Aynı zamanda orijinal tuğla süslemeleri kaligrafileriyle birlikte kubbesi ve mihrap bölümü abidevi unsurlarla siyasi kimliği yansıtmada başarılı olmuştur. İsfahan Mescid-i Cuma'sında medrese cami tipi denenmiş ve sonucu başarılı olduğu için on beş yıl sonra bu özellik Zevvare Mescid-i Cuma'sında uygulanmıştır. Eyvanlar üç farklı boyutta yapılmış avlu 7,5 metrelik kubbe ile örtülü mihrap bölümünü büyük tutmak için kuzeye kaydırılmıştır. Güney ve kuzey avlucephelerinde eyvan, yan revaklarla birlikte üçlü kompozisyon oluşturmuştur. Bu daha sonra zafer kemeri şeması ya da *palladio* motifi olarak ünlenmiş ve Türk İslam mimarisi içerisinde kullanılmıştır. Buradaki eyvan yüksek ve geniş olan kible eyvanında tonoz örtü yerine yarım kubbe olarak dikey ve yatay arasında akıcı bir geçiş oluşturur. Arthur Upham Pope (ö.1969) bu özelliği İran'da Selçuklular döneminde kullanıldığını ve İran camilerinin ihtiyacı olan kubbesel tonozların Selçuklular tarafından getirildiğini

⁷⁴ Cihat Aydoğmuşoğlu, İslâm Coğrafyacılarına Göre İsfahan, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 10 Sayı: 48, 2017, s.162-163.

belirtir.⁷⁵ Avlu cephesinde revakların üzerinde eyvanlarla kesilen kufi yazısı ve güney eyvanda bulunan geometrik süslemeler dikkat çeker. 1158-1160 yılları arasında inşa edilen Ardistan Mescid-i Cuma'sı Selçukluların ilk dört eyvan planlı camilerindedir. İki katlı revakları bulunur ve kible eyvanına kuzey eyvanda bulunan zafer kemeri, avlunun kible aksını eyvan cephelerinde ve kemerdeki süslemelerinde zenginliğini gösterir. Avlu cephesi eyvanlarla süslenmiş olsa da bunun dışında pek fazla tezyin ögesi yoktur. Fakat bunun dışında kubbeli mihrap bölümü Selçukluların yapı teknikleri ile en güzel şekilde sergilediği eserlerdendir.⁷⁶

Selçuklu kubbeli eserlerde bazı zıtlıklarla geometrik yüzeylerden oluşan geçiş öğeleri vurgulanmıştır. Kubbeli mekânların içi ayrıntılı geçiş öğelerine sahiptir. İsfahan Ulu Camisi'nin üç kemerli motifi buna örnektir. Burada enerji, derinlik ve ritmik hareketler kubbenin alçak, sade ve kabartmalı şekli ile tezatlık kurmuştur. Evlerde mevcut olaneyvan gibi bazı özellikler medreseye aktarılmış ve yeni tip yapılanmalar oluşmuştur. Camiye uygulanması ise Melikşah'ın 1092'de Bağdat'ta yaptırdığı Camiu's-Sultan olarak örnek verilebilir. Melikşah'ın emriyle Nizamülmülk onun adına güneyde büyük bir mihrap kubbesi ve her iki yanına nefler uzanan ahşap çatılı örtü yaptırmıştır. Bu yapı daha sonra dört eyvanlı hale getirilmiştir. Kenarları 15 metrekare bir mekânı örten kubbesi, üç yandan dokuz kemerle camiye açılır. Sekiz grup halinde kalın ve üzerleri sıvalı, ağır silindir ifadelerle tromp bölgesi kubbenin zengin mimari şekilleri arasında zıtlıkları gösterir. Yapının dış tarafına kubbenin hafif sivri tuğla yapısı hâkimdir. Melikşah'ın oğlu Ebu Şuca Muhammed tarafından yapılan Gülpayegan Cami Büyük Selçukluya ait dikkat çeken yapılardandır. Bir kare mekân şeklinde mukarnas tromplarla çok hafif sivrilen kubbeden ibarettir. Kubbe kemerlerle bağlanmış geniş ve sağlam tuğla payeler üzerine oturtulmuştur. İç bölüm Terken Hatun kubbesindeki örnekler gibi geometrik şekillerle süslenmiştir.

Bir başka eser Selçuklulara ait Kazvin bölgesinde 1113-1119 yılları arasında yaptırılmış Mescidi Cumadır. Kalın tuğla duvarlar üzerine kuvvetli tromplarla oturtulan bir kubbe yapısına sahiptir. Eserin duvarlarında Gazne yapılarından gelen üç dilimli kemer şekilleri ile bir frize ve üst kısmında iri harflerle çiçekli kufi bir kitabe kuşağı görülür. Kitabesinden yine Melikşah'ın oğlu tarafından yapıldığı anlaşılır. Kazvin bölgesinde

⁷⁵ Şimşek, a.g.m. s.463.

⁷⁶ Şimşek, a.g.m. s.464-465.

yaptırılan başka bir cami Mescid-i Haydariye'dir. Sade *tromplu* kubbe yapısı ve sağlam tuğla duvarları üç taraftan geniş kemerlerle açılmış örgülü ve çiçekli kufi kitabesi üst kenarlarını boydan boya çevirmiştir. Yukarı kısımda damla biçiminde kesilmiş çiniler birbirine bağlanmış daire şeklinde ve yıldız biçimli firuze ve lacivert çinilerden ince bir bordür yapılmıştır. Mihrap etrafında gösterişli *ştuk* süslemeler mevcuttur. Selçuklu camilerinin bütün özelliklerini bir plan halinde bütünleştiren Mescid-i Cuma Zevvare'de 1135 tarihinde yapılmıştır. Mihrap önü kubbesi ve dört eyvanlı minaresi ile Gazneli ve Karahanlılarda görülen örnek ilk olarak bu eserde değerlendirilmiştir.⁷⁷ Zengin *ştuk* süslemeli mihrabı camiye 1156 yılında eklenmiştir. Duvarların üst kısmına kufi kitabe kuşağı yapılmıştır. Trompların bulunduğu yerde ve kubbenin içinde tuğlaların farklı dizilmesinden oluşan geometrik örnekler kubbe içinde baklavalı şeklide meydana gelmiştir. İran'da yapılan Selçuklulara ait Ardistan Mescid-i Cuma'sı en gözde eserlerden biridir. Yapıda tuğla duvarının üst kenarında çiçekli sülüsle geniş kitabe kuşağı bulunur. Terken Hatun kubbesi gibi bir tromp kubbe sistemi bulunmaktadır. Diğer Selçuklu camilerinden farklı olarak kubbeyi taşıyan payeler arasında kemerlerin iç yüzeyleri kitabe ve alçı süslemelerle yapılmış zengin bir görünüm kazanmıştır. Diğer camiler gibi dört eyvan planı şeklinde yapılmıştır. Yapılarda görülen kubbe-eyvan birleşimi Gaznelilerde daha önce görülse de en başarılı örneklerini Selçuklular vermiştir. Tromp, eyvan ve kubbe yapısının Sâsânîlere ve Partlara kadar uzanan bir geçmişi vardır. Tonoz, paye, kemer gibi unsurlar hemen hemen bütün mimarilerde kullanılmıştır. Bu unsurları farklı yapılarda bir araya getiren Selçuklular olmuştur.

Dört eyvanlı Selçuklu camileri kalabalık bir cemaatin namaz kılması için ideal yapı şekli olarak görülmemiş eyvanlar mihrabın görünmesine engel olduğundan çeşitli bölümlere mihrap yapılması gerektiği düşünülmüştür. Eyvanların çok yüksek olmaması için revaklar iki katlı yapılmıştır. Selçuklular birbiriyle uyuşan unsurları bir araya getirmiş ve abidevi yapılar ortaya çıkarmışlardır.

Selçuklular dışında İran'da Hârezmşâhlar döneminde yapılan cami örnekleri de vardır. Örneğin Zevzen Cami bu dönemde yapılmış fakat günümüze sadece birbirinden 45 metre uzakta olan iki eyvanı kalmıştır.⁷⁸ Bu yapının kubbesinin olmadığı bilinir. İki

⁷⁷ Kamran Sokhanpardaz, **Büyük Selçuklu Dönemi Camilerinde Alçı Kitabe ve Tezyinat**, Ankara: Uluslararası Türk Kültür ve Sanatı Sempozyumu Bildiri Kitabı, 2020, s.211-212.

⁷⁸ Şerare Yetkin, **Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi**, İstanbul: İÜEF Yayınları, 1972, s.22.

eyvanlı cami olarak Selçuklu tiplerinden ayrılır. Avlunun etrafı tek katlı revaklar ile çevrilidir. Tarihi kaynaklara göre Zevzen Valisi Zevzenli Kıvameddin Müeyyed el-mülk burada bir saray yaptırmıştır. Saray caminin arkasındadır. Tonozu çökmüş eyvanın yüksekliği 30 metre kadardır. Arka duvarda lacivert ve firuze renkli madalyonlar bulunur. Kitabe ve diğer süslemeler çini panolarla 13. yüzyılın başında en zengin örneği oluşturur. Lacivert sırlı kitabenin okunması zor olsa da eserinyapıldığı tarih olarak Sultan Alâeddin Mehmed b. Tekiş (ö.1200) zamanını gösterir.⁷⁹ Selçuklular kendilerinden önce Karahan ve Gaznelilerin yapmış olduğu minare şekillerini incelemiş ve uygun olan uzun ince ve silindirik minareleri yapılara eklemiştir. İsfahan yakınlarında 1122 ve 1129 tarihlerinde altı sekizgen şeklinde üstü kalın, silindir olan Car-Menar ve Sin Minaresini yapmışlardır.

En eski Selçuklu yapılarından olan Damgan Mescidi Cuma'sında Tuğrul Bey zamanından kalan yukarı doğru incelen yüksek bir minare mevcuttur. Ortasında geniş kitabe kuşağı bulunur. Firuze sırlı kare panoları kabartma örgülü kufi yazısı olan bu Selçuklu eseri ilkçinili mimari eser olarak kabul edilir. Beş ince kuşakla tuğlalarının farklı dizilmesinden meydana gelmiş olan baklavalara ve geometrik örnekler ile süslenen gövdesi, kuvvetli ifadeler taşır. Yine İran'da avlu veya kible girişinde bulunan portalin iki yanında yükselen çifte minareler mevcuttur. Başka bir eser Zevvare'de yapılan Selçuklu ştuk işlemler çeşitli tezyinlerle kaplanmıştır. Sultan Alparslan döneminden kalan Mescid-i Pamenar zarif silindirikbir minareye sahiptir. Alt kısmında tuğla üzerine Rumilerle süslü kitabe kuşağı bulunur. Damgan minaresinden sonra ikinci Selçuklu kitabesidir. Keşan'da 1073 tarihinde Mescid-i Cuma ile 1097'de Barsıyan Mescid-i Cuma'sı gibi daha birçok Selçuklu minarelerine örnek verilebilir.⁸⁰

Türkler Anadolu'ya Malazgirt zaferinden sonra girmiş yerleşmeleri ise daha uzun sürmüştür. Anadolu'da yapı faaliyetlerine 12. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren başlanmıştır. 12. yüzyıl Anadolu'da Türk cami mimarisinin başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Selçuklular ile Anadolu'ya diğer Türk beylikleri de yerleşmeye başlamıştır. Türkmen beylerinin kurduğu beylikler genellikle Selçuklulara bağlanmış ve Türkiye Selçukluları Devleti ile varlıklarını sürdürmüşlerdir. Saltuklular, Artuklular, İnalıoğulları, Dilmaçoğulları Mengücekler, Dânişmendliler ve Ahlâtşâhların eserleri "*12. yüzyıl Türk*

⁷⁹ Aslanapa, **Türk Sanatı**, s.64-67.

⁸⁰ Aslanapa, **Türk Sanatı**, s.59-69.

camileri” başlığı altında toplanmıştır. Türklerde mescit ve camiler medrese, imarethane, hamam, türbe gibi alanlarında bulunduğu külliyeler içinde yer almıştır. Anadolu mescitleri, minberi olmayan içinde cuma ve bayram namazı kılınmayan küçük mahalle camileri olup İran’dan Türkistan’a kadar geniş ölçüde kullanılmış yapılardır. Konya’da ayakta kalan birkaç mescit tek kubbeli ve düz çatılı yapıdadır. Bazılarının giriş yerleri kapı ve pencerelerle dışarı açılır. Tek kubbeli olanlar Başarabey Mescidi, Erdemşah Mescidi, Küçük Karatay Mescidi, Taş Mescit olarak örneklendirilir.⁸¹

Orta Çağ dini mimari yapıları incelerken bani, inşa, tamir kitabeleri, tarih ve imzaların yanında kitabelerde eserler hakkında bilgi verir. İslam mimarisinin ana konusu camidir. Her dönemde farklı tekniklerle yapılmıştır. Bu teknikler incelendiğinde ilk örnek diğerlerine göre daha kolay olan en eski İslam geleneğinin devamı niteliğindeki ayaklı camilerdir. Ayaklı olmasındaki amaç tavan alanının örtüsünü taşıma olarak ifade edilir. Yapıda ahşap olan tavan,taş veya ahşap çok sayıda sütun ve ayak dizileri ile taşınır. Eski Arap geleneğinden gelen bu tip, aynı zamanda İran’da apadana adı verilen çok sütunlu taht salonlarından örneklerini almıştır. Buna örnek olarak ise 11. yüzyılın sonlarında Dânişmendliler tarafından yapıldığı bilinen Sivas’ta Ulu Cami ve 12. yüzyılda yapılan Niksar Ulu Cami’dir. Taş ve tuğladan yığma sütunlar ile yapılmış en erken örneklerdir. Bir başka cami tipi çok ayaklı camiler üzerine küçük kubbe örtüleri ile yapılan camilerdendir. Mihrap önünde bulunan kubbeli hacim giderek büyümüş ve sütunlarla taşınan bölümlere hâkim olmuştur. İran’ın İslam öncesi mimarisinde kubbeli ve eyvanlı yapılardan esinlenerek anıtsal düzene ulaşmıştır. İsfahan Ulu Cami’ye en iyi örnek olarak Melikşah için yapılan kubbeli maksuredir. Bu tipe diğer bir örnek ise Silvan Ulu Cami verilir.⁸²

Arap camilerinde görülen mihrap duvarına paralel enine gelişmiş mekânların aksine Anadolu’daki cami tipleri mihrap duvarına dik uzanan boyuna bir iç mekândan oluşur. 1238 yılında yapılan Kayseri’de Hunad Hatun Camisi bu özelliklere sahiptir. Anadolu’ya bakıldığında ustalar tarafından kilise tipolojisinin uygulandığı camiler bulunur. Yalnız camilerin etkisiyle kilise örtü sistemleri değişikliğe uğramıştır. Örnek olarak Divriği’deki Kale Camii ve Niğde’deki Alâeddin Camii verilebilir. Niğde, Divriği ve Erzurum Ulu

⁸¹ Aslanapa, **Türk Sanatı**, s.129.

⁸² Farshid Iravani Ghadim, **İran ve Anadolu Apadanaları**, Tarih Boyunca Saray-Hayatı ve Teşkilatı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 23 Mayıs 2005, s.24-42.

Camilerinde bezemeli tonoz ve kubbeler bulunur. Cami içlerinde içten çini alçı veya taş oyma mihrapları titizlikle işlenmiş minberler günümüze kadar ulaşmıştır.⁸³

12. yüzyılda Anadolu'daki Türk camileri incelendiğinde üç ana şema üzerinde durulduğu görülür. İlki harimde sahnınların açıklık ve yükseklik olarak birbirine eşit olması ve harimin ön tarafında avlunun bulunması ile oluşan camilerdir. Bu tipe örnek olarak Konya ve Sivas Ulu Camileri verilir. Mihraba dik sahnınlardan oluşur ve üzerleri düz ahşap bir tavanla örtülüdür. İkinci bir tip olarak harimin enine sahnınlardan oluştuğu ve ortasında bir mihrap önü biriminin yer aldığı camilerdir. Bunlara örnek olarak Harput, Urfa, Bitlis, Kızıltepe, Cizre, Silvan ve Mardin Ulu Camileri verilebilir. Mihrap önü birimlerinin giderek büyüdüğü ve harime hâkim olduğu ilerleyen dönemlerde görülmeye başlamıştır. Üçüncü tip olarak harimi enine ya da dikine sahnınlardan oluşan, sahnının ortasında ışık bulunan ve harimin kuzeyinde avlu bulunanyapılardır. Erzurum, Kayseri, Niksar Ulu Camileri bu tipe örneklerdir. Yapılarda genellikle ayakları birbirine bağlayan kemerler sahnınları oluşturur. Bu yüzden mekân bütünlüğü tam olarak sağlanamıştır. Cephelerde kuzey cephesinin daha farklı düzenlendiği görülür. Kuzey cephelerindeki taç kapılar dışında diğer cepheler düz duvar şeklindedir.⁸⁴

Taç kapılar yapılarıdaki tekdüzeliği gidermek için inşa edilmiş dikkat çekici unsurlardır. Genellikle taşla oyulan süslemelerle tamamlanır. Bezemeler ağırlıklı olarak geometrik şekillerle süslenmiştir. Genel itibariyle taç kapılar dört temel öğeden oluşur. Yan kanatlar; taç kapıların taşıyıcı unsurudur. Karşılıklı olarak cephe yüzeyinden sokağa taşan ve giriş açıklığının bulunduğu bölümdür. Taç kapı kemeri, yan kanatlar arasından geniş boşlukların geçilmesinde kullanılır. Üst bölümünü taşıyan kemerdir. Taç kapı kemerinin üstündeki bölüm ise yan kanat duvarları ve taç kapı kemeri tarafından taşınan bölümdür. Taç kapı kemerinin kilit taşının üstünden başlar ve genişliğince örülen masif bir duvardan oluşur. Taç kapının nişi, taç kapı kemerinin altında bulunan yan kanatlar arasında derin ve yüksek boşlukta kemerin başlangıcınakadar olan hatta bulunur. Bu hat ile taç kapı kemeri arasında kalan üst bölümün birbirine eklenip öğelerin bütünleştiği görülür. Bazı taç kapılar yan duvarların giriş açıklıklarının bulunduğu duvarlar üzerine oturtulabilecek kadar yükseltilir ve böylece düz ya da kademeli setler meydana gelir. Giriş

⁸³ Kuban, **Çağlar Boyunca Türkiye Sanatının Ana Hatları**, s.102-104.

⁸⁴ Alev Erarslan, **Orta Çağ Mimarlığında Eyvan Kullanımında Mekân-İşlev İlişkisi**, İstanbul: Megaron Journal Dergisi, Sayı 3, 2012, s.151-152.

açıklıkları üst tarafta iki yan duvara oturtulup farklı kemerlerle ya da söveler üzerindeki lentolarla kapatılabilirler. Bu kemer ve lentolar taç kapı nişinin örtüsünden gelen ağırlığı taşır.⁸⁵ Taç kapılarda nişin örtüldüğü içbükey örtüye kavsara denir. Bu kavsaralar mukarnas yuvaları ile oluşturulur. Mukarnas yuvaları hem düz hem de farklı çeşit dilimlere sahiptir.⁸⁶

Mukarnaslar, ölçeklerdeki parçaları bütüne bağlayan statik işlevlerin yanında süsleyiciliği ile ön plana çıkan unsurlardır. İslam mimarisinin en ayırt edici unsurlarından biridir. Çoğunlukla cami ve kervansaraylarda görülür. Bu terim esasında İslam mimarisinde uygulanan geçiş unsuru olarak tanımlanır. Hücreler halinde İstiflenmiş ya da petekler dizisi şeklinde bir görüntü verir. Dışta taç kapıların üstünde içte ise mihrapta ya da örtü sisteminde uygulanan oyuklardır. Tasarım olarak üç boyuta aktarılmış bir uygulama olduğu için ışık gölge oyunları ile soyut anlamlara gelir. Bu sebeple Müslüman sanatçıların tasvirlerinden uzak bir anlayışa sahiptir. Mukarnaslar, yalın diziler halinde prizmatik şekilde olduğu gibi içi dolgulu motif hücreler şeklinde ya da damla sarkıtlarla da örnekler oluşturur.⁸⁷ Özellikle Minare şerefelerinde mukarnasların etkili uygulandığı dikkat çekicidir. Kule şeklinde yükseltilmiş gövdenin en uygun yerinde genişletme işlemi mukarnasla uygulanır. Birbiriyle bağlantılı olan bu prizmatik parçalar konsol işlevi görür ve şerefe altında gerçek bir tabaka oluşturur. İsfahan'da bulunan Hâce Âlem Minaresi bu uygulamanın en iyi örneklerinden biridir. İlhanlılara ait olan bu yapının mozaik çinileri, olgunlaşmış yüzeyleri, ışık gölge ve renk etkileri oldukça baskındır. Harimlerde mihrap önü birimleri kubbeye ve enine ya da dikine sahninlerin üzerleri beşik tonozla örtülüdür. Geri kalan birimler haç tonozla örtülmüştür. Buna en iyi örnek Urfa Ulu Camisi'dir. Mihrabı ayak bölümünün birbirine kemerle bağlı olan kare alt kısımdan kubbeye geçiş tromp ya da pandantiflerle sağlanır. Yapı damlarının düz toprak şeklinde olmasının nedeni mihrap önü birimlerinde kar ve yağmur sularının tahliye edilebilmesi içindir. Fakat Bitlis, Niksar ve Erzurum Ulu Camilerinde genellikle çokgen ya da sivri konik külahla örtülü olduğu görülür. Yapılarda genellikle mazgal pencere kullanımı yaygındır. Pencereler harim duvarının üst kısımlarında örtülü yerlerin başlangıç hizasında yer alır. Yapılarda çeşitli tekniklerle işlenmiş taş süslemeler mevcuttur. Bu süslemeler

⁸⁵ Mervan Yavuz, "Mardin Artuklu Saray ve Medreselerinde Taç Kapılar", Eskişehir: Eskişehir Anadolu Üniversitesi, SBE, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2020, s.69.

⁸⁶ Mustafa Güler, İlknur Aktuğ Kolay, a.g.m. s.86.

⁸⁷ Mülayim, a.g.e. s.101.

genellikle harimlerde, mihraplarda, kubbeye geçiş birimlerinde cephelerde ve taç kapılarda bulunur. Geometrik ve bitkisel motiflerle, rumi ve palmetlerle ya da özellikle dini yapılarda bulunan yazılarla zengin tezyin süslemeler işlenmiştir.⁸⁸

12. yüzyıla ait mimarisi olan Kayseri ve Erzurum Ulu camilerinde avlu yoktur. Avlulu ilk örnek Sivas Ulu Cami’de görülür. Bu tarz uygulamalar Türkiye Selçuklunun kendine ait kompozisyonlar geliştirdiğini gösterir.⁸⁹ Araplarda görüldüğü gibi antik yapılara sütunlardan yararlanma durumu Selçuklularda da görülmüştür. Emevî ve Abbâsî camilerinde görüldüğü gibi mihrap kible duvarı içine oyulmuştur. Ayrıca çatıyı taşıyan sütun yerlerini daha çok ayak unsuruna terk etmiştir. Camiler tonoz çeşitleri ile ölçmeye eğilimli olarak tasarlanmıştır. Simetriden uzaklaşmış, mihrap önünde kubbe motifleri devam etmiştir. Emevî ve Abbâsî düz çatı motifleri Selçuklu döneminde eserlerde daha az görülür. Düz çatı yerine kubbe ve çeşitli tonoz ölçüleri ile kullanılan tonozlar yıldız tonoz denen komplike çeşitlere kadar yeni denemelerle geliştirilmiştir. Niksar Ulu Cami’nin dikdörtgen bir alan üzerine inşa edildiği, avlusunun kible duvarına dik beş sahhından oluştuğu bilinir. Mihrap önüne gelen bölüm kubbeli tonoz diğer bölümler ise haç tonozla örtülmüştür.

Mihrap ise kible duvarında oyulmuş şekildedir. Selçuklu merkezinde bulunan Konya Alâeddin Cami’nin Sultan Mesut zamanında yapıldığı bilinse de Suut Kemal Yetkin Camii’nin Alâeddin Keykubat zamanında inşa edildiğini söyler. Abanoz ağacından yapılan minberi vardır. Mihrap önü kubbesi ve düz çatılı eyvanı doğuda sütunlar üzerinde altısı batıda dört paralel nef bir araya gelmiştir. Kubbeli kısmın önünde 2. Kılıçarslan’ın yaptırdığı bilinen kümbet ile yarım kalmış sekizgen bir kümbet kuzeyde bir cephe ile bütün bölgede bölümler kaplı olacak şekilde avlu yer alır. Zengin mimarisinden gelen örneklerle yüksekte portal renkli taş ve mermerden geometrik düğümlü geçmelerin olduğu görülür. Şam’dan geldiği söylenen mimar Zengîlerin süsleme özelliklerini burada işlemiştir. Camii’nin en önemli kısmı kubbeli mekânıdır. Sivri kemerlerle düz çatıyı taşıyan monolit sütunlarla basit mimarisi olan bölgede asıl kubbeli cami ve Selçuklu sultanının yaptığı kümbetgeçiş yeri olarak kalabalık cemaatin namaz kılması için yapılmış olan yerdir. Yapıda antik sütunlar üzerinde oluşturulmuş bir düz çatı eski Arap geleneğini sürdürür. Simetrisi olmayan camiye ihtiyaca göre eklemeler

⁸⁸ Mustafa Güler, İlknur Aktuğ Kolay, **a.g.m**, s.87.

⁸⁹ Turani, **a.g.e**, s.277.

yapıldığı görülür. Anadolu’da bir başka cami olan Kayseri Ulu Cami’nin yapılış tarihi belli değildir. Caminin önündeki bölmeler kubbeli şekildedir. Tipik Selçuklu camisi olarak nitelendirilmiştir. Dikdörtgen üzerine yapılmış ilk etapta minaresi olmayan camiye daha sonra minare eklendiği bilinir. Caminin kubbesi moloz taşlarla yapılmıştır. Dânişmendilere özgü kubbe şekilleriyle ilişkili olduğu düşünülür. Selçuklu eserlerinden bir diğeri olan Niğde Alâeddin Cami dikdörtgen zemin üzerine yapılmıştır. Kibleye dikey üç takımı vardır. Birer kubbe ile örtülü olan bu camide güney batı tarafında üçüncü kubbe 8 parçalı piramit biçiminde bir tonozla örtülmüştür. Diğer kısımlar ise düz çatılıdır. Mihrap, minber yüzünden sola kaydırılmıştır. Orta sahanın üçüncü bölümünde ise ahşap aydınlık feneri görülür. Portali kuzeydoğu kenarı üzerinde yer alır. Minaresi ise kuzeybatı köşesine yerleştirilmiştir. Ayrıca tek minareli bir yapıdır. Kuzeydoğu köşesindeki minarenin yanında daha küçük iki portal vardır. Mihrap önü kubbesi taştan mukarnas dolgulu tromplar üzerine oturtulmuştur. Geometrik yıldız geçme ve örgü motifleri rozetlerden ibaret olup nişin içi boş bırakılmıştır. Kitabesinde Beşare b. Abdullah tarafından yapıldığı yazılıdır. Bu caminin esas özelliği klasik unsurların bir araya gelmesinin ciddi deneme ve önemli gelişme olması Selçuklu açısından önemli görülmüştür.⁹⁰ Divriği Ulu Cami Selçukluya bağlı beyliklerden Mengüceklere ait önemli camilerindendir. Anadolu’da yapılmış ilk camilerden biridir. Darüşşifası bulunan cami bir dikdörtgen üzerine oluşturulmuştur. Kibleye dikey beş takımı vardır. Caminin eksenini üzerindeki batı tarafında bir kapısı olduğu gibi kuzeydoğu ve güneybatı kısmında da kapılar mevcuttur.⁹¹ Çiçekli kufi kitabesinde Melikşah’ın adını taşıdığı için bir Selçuklu Camisi olarak düşünülmektedir. Hareketli avlusu bulunan caminin üst katı kütüphanedir. Dış giriş kemerinin iki tarafında boğa ve aslan figürü vardır.⁹² Bu aslan kuvvetli pençeleri ile boğanın üzerinde onusırtından yakalamış boğa ise can havli ile kaçmaya çalışmış, boğa aslanın ağırlığı karşısında acıyla ayaklarını karnına doğru çekmiş şekilde resmedilmiştir. Gerdanı kıvrımlı işlenmiş aslankuyruğu “C” kıvrımında yapılmıştır. Bu figür Orta Asya hayvan üslubuna örnek olarak gösterilir. Max van Bercham (ö.1921) ve Strzygowski

⁹⁰ Turani, **a.g.e.** s.120-123

⁹¹ Turani, **a.g.e.** s.279-280.

⁹² Oktay Aslanapa, **Anadolu’da İlk Türk Mimarisi Başlangıç ve Gelişmesi**, Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1991, s.2.

kompozisyonla anlatılmak istenenin Nisanoğullarının, İnaloğullarına galibiyetini temsil ettiğini söyler. Boğa başka bir yapıda İnaloğullarının simgesi olarak gösterilmiştir.⁹³

Anadolu camilerine bir başka örnek Kayseri’de 1249 tarihinde yapılan Hacı Kılıç Cami’dir. Medrese ile birbirine kaynaşmış revaklı avlusu ile Selçuklu külliye modellerinden biridir. Alâeddin Keykubat’ın emriyle Tuslu Ebu’l-Kasım tarafından yapılmıştır. Cami ve medresenin doğu cephesinde taşan kitleler halindeki portaller klasik Selçuklu portal tipine uygundur. Orijinal süslemeleri olan yapının yazısı yoktur. Biyometrik yıldız geçme rumilerden başka sivrilmiş kemerlerinin üstünde ve köşe dolgularında kaval silmeler ile zengin süsleme motifleri tekrar etmiştir.⁹⁴

Artuklu camileri Anadolu Türk mimarisinin yeni üslubunu abidevi ölçüde ortaya koymuştur. Revaklı avlu bölümü plan içinde gelişerek içten ve dıştan bütün yapıya hâkim olan mihrap önü kubbesi, avlunun küçültülüp mekân içine alınması, zengin süslemeli kesme taş mimarisi ve avlu köşelerinde çifte minare gibi birçok yenilik 1152 yılından başlayarak yarım yüzyıl içinde gerçekleşmiştir. Artuklular tarihi süreçte Zengî, Eyyübî, Memlûk, Türkiye Selçuklu, İlhanlı, Dânişmend devletleriyle kültürel ilişkiler kurmuştur. Mimaride sıkça kullanılan motif ve kompozisyonlar kültürel etkileşim kanalıyla Anadolu mimari sanatına geçmiştir. Artukluların Meyyâfarıkîn Ulu Cami ile muhteşem mimarisi başlar. Melikşah’ın İsfahan’da bulunan Mescidi Cuma Cami’sindeki kubbe planı ile bu caminin mihrap önü kubbesi şeklinde değerlendirilmiştir. Gaznelilerin Leşker-i Bazar Cami’si ile iki nefi kesen mihrap önü kubbesi, yaptırdığı cami ile birleşerek Anadolu’da Türk cami mimarisi geliştirmiştir. İbn Ezrak, eserinde caminin 1152-1157 yılları arasında Necmeddin Alpi tarafından tamamlandığını ifade eder.⁹⁵ Caminin harimi mihraba paralel dört sahindan oluşur ve enine dikdörtgen planlıdır. Mihrap önü mukarnas tromplu bir kubbe ile örtülmüştür. Kubbenin üzerinde basık piramitli bir külâh bulunur.⁹⁶

Artuklular tarafından yapılmış Mardin Ulu Cami 12. yüzyıl Artuklu mimarisinin karakteristik özelliğini gösterir. 1176 yılında yapılan cami İlgazi Kutbeddin adını taşır. Doğu cephesinin Artuk beyi Yavlak Arslan’a ait olduğu bilinir. Artukoğullarına ait diğer bir cami Fahreddin Karaarslan tarafından yapılan Ulu Cami’dir. Bu iki caminin de avlusu

⁹³ Savaş Yıldırım, **Aslan- Boğa Mücadelesi Kompozisyonu**, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, 2003, s.6.

⁹⁴ Turani, **a.g.e.** s.127.

⁹⁵ İbn Ezrâk, **Meyyâfarıkîn ve Amid Tarihi**, s.92.

⁹⁶ Yılmaz Can, Recep Gün, **Türk İslam Sanatları ve Estetiği**, s.187.

bulunur. Güneyde kible duvarına paralel olarak üç nef ile mihrap önünde bir nef genişlikte 8 metre çapında kubbesi ile caminin genel planı Zevvare’de 1135 tarihli Mescid-i Cuma’yı hatırlatmaktadır.⁹⁷

Artuklulara ait bugün harap halde olan Kızıltepe Ulu Cami’nin yapımı Yavlak Arslan zamanında başlamış kardeşi Artuk Arslan döneminde tamamlanmıştır. Kesme taşlarla yapılan eser mimari süsleme bakımından oldukça zengindir. Güneyde kible duvarına paralel üç sahn ve kuzeyde dikdörtgen formundaki avludan oluşan bir camidir. Mihrap önünde tromplu oval bir kubbesi bulunur. Oldukça zengin süslemesi olan cami kesme taşlarla itinalı şekilde dizilmiştir. Artukluların kurduğu sağlam temeller üzerinde Anadolu Türk mimarisi sonraki devirlerde de de gelişme göstermiştir.

Niksar Ulu Cami, Dânişmendlilere ait olarak bilinen, Evliya Çelebi’nin ise Melik Gazi Cami olarak adlandırdığı 1205’te yaptırılmış bir camidir. Mukarnas dişli mihrabı Selçuklu üslubuna uygun olsa da yana kaymış olan portali Osmanlı Devleti’ne ait yapılar gibi görünür.

Kayseri Ulu Cami Keyhüsrev bin Kılıçarslan zamanında 1205 yılında Yağlıbasan’ın oğlu Muzafferüddin Mahmud tarafından yapıldığı düşünülen bir camidir. Ortasındaki küçük kubbe tıpkı Selçuklu kervansaraylarındaki gibi tonozların kesiştiği boşluğu örtmektedir. Sekizgen kaide üzerinde kalın silindirik gövde halinde yükselen minaresi mihrap önü kubbesi ve aydınlık kubbesi ağır dört köşe payeler üzerine basık sivri kemerli yapısı ile XII. yüzyıla uygundur. Anadolu’da XII. yüzyılda Dânişmendlilerin merkezi olan Sivas’ta bulunan Sivas Ulu Cami tamir ettirildiği sırada toprak altından biri büyük diğeri ise yarım iki Selçuklu kitabesi bulunmuştur. 2. Kılıçarslan oğullarından Sivas Meliki Kudbeddin Melikşah zamanında Kızıllarslan b. İbrahim tarafından 1197 yılında yapıldığı bilinir. İkinci kitabenin ise Keykavus bin Keyhüsrev zamanında 1213 yılında yapıldığı düşünülmektedir. Minare süslemeleri 13. yüzyılın başlarında var olan düzene uygundur.⁹⁸

Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklu minareleri çok yüksek kuleler halinde ve tuğladan yapılmıştır. Türkiye Selçukluda ise minarelerin camiye eklenmesi farklı formlar göstermiştir. Aynı zamanda minarelerin caminin birkaç metre uzağında yapıldığı da

⁹⁷ Aslanapa, **Anadolu’da İlk Türk Mimarisi Başlangıç ve Gelişmesi**, s.7-9.

⁹⁸ Aslanapa, **Anadolu’da İlk Türk Mimarisi Başlangıç ve Gelişmesi**, s.11-19.

görülür. Taç kapı üzerine iki minare inşa etmek genellikle onun anıtsal özelliğine vurgu yapar. Bunlara örnek olarak Orta ve Doğu Anadolu'da pek çok yapı mevcuttur. Sonraki dönemlerde önemini yitirmiş olan çift minareli taç kapılı anıtsal özellikte Niğde Sungur Cami ve Selçuk İsa Bey Cami görülür.⁹⁹

Çoğunlukla yapılarda minarelerin ilk inşa edildiği zamanda değil daha sonraki dönemlerde eklendiği bilinir. Erzurum Kale Camii, Siirt Ulu Cami gibi örneklerin minarelerinin özgün olarak yapıldığı söylenmektedir. Harput Ulu Cami'nin minaresinin tuğladan yapılmış silindirik gövde şeklinde olduğu görülür. Minberler genellikle ahşap yapıdır. Yapılarda sıralı tuğla ve çinili malzemelerin oldukça sınırlı kullanılmıştır. Siirt ve Cizre Ulu Camilerin minarelerinde bu malzemeler görülebilir. Çini malzemesi ayrıca Divriği Kale Cami'nin mihrabında da görülür.¹⁰⁰ Yüksek çokgen kaideli ve silindirik gövdeli, yazı bantları, geometrik tuğla bantları ve geometrik tuğla desenleri ile süslenmiş Selçuklu tipi minareler 1020'lerde ortaya çıkmıştır.¹⁰¹ Günümüze ulaşan Selçuklu minareleri merkez bir sütun etrafında ya da sütunsuz inşa edilmiş tek veya çift merdiven, bindirmeli şerefeler, üç katlı yapılar olarak mevcuttur. Bunların dışında yivli ve gömme sütunlu gövdelerde minarelerin özelliklerindedir. Anadolu'da yer alan camilerde yüksek minarelerin inşa edildiği ancak bu minarelerin caminin beden duvarlarına bağlı yapılmadığı görülür. Sivas Ulu Cami cephesinde yer alan simetrik minare kompozisyonu İran Selçuklularına bağlıdır. Fakat Anadolu'da İran'daki eyvanlı avlulu cami tipinin terk edildiği görülür.

⁹⁹ Mülâyim, **a.g.e.** s.94.

¹⁰⁰ Kuban, **Çağlar Boyunca Türkiye Sanatının Ana Hatları**, s.104.

¹⁰¹ Hillenbrand, **a.g.e.** s.104.

İKİNCİ BÖLÜM

MUŞ OVASINDA SELÇUKLU İZLERİ: YÜNÖREN CAMİ ÖRNEĞİ

2.1. TARİHİ SEYİRDE MUŞ

Muş ilinin M.Ö 5000-6000’li yıllara ait bir geçmişi olduğu farklı kaynaklar ve kazılar sonucu ortaya çıkmıştır. İlerleyen dönemlerde uzun süre Roma’ya ev sahipliği yapan bölgenin adı kaynaklarda Taron olarak geçmektedir. İslamiyet döneminde ise Hz. Ömer’in 641 yılında bölgeyi fethiyle beraber burası Müslümanların hâkimiyetine girmiş ve yapısal olarak değişmeye başlamıştır. Emevî ve Abbâsî Devletlerinin de bir dönem bulunduğu Muş ve çevresi hakkında bilgi sahibi olmak kaynakların azlığı sebebiyle oldukça güçtür. Daha çok Ermeni kaynaklarındabölgenin İslamiyet dönemiyle de ilgili bilgilere ulaşılır. Bu dönemlerde bölgede Ermenilerin yaşadığı görülmektedir. Ancak bölgenin çoğunluğu Türkler ve Kürtlerden oluşmaktadır.

Muş’un eski adı kaynaklarda Taron olarak geçer. Muş adını daha sonra farklı rivayetlere göre suyunun bol olmasından dolayı “*Muşa*” olarak ya da kurucusunun “*Muşet*” adında olduğu ve buradan aldığından bahsedilir. Azınlık olarak yaşayan Ermenilerin bulunduğu bir bölge olduğundan ise bir dönem Ermeniye olarak da adlandırılmıştır.¹⁰²

Bölgede Ermenilerle, Emevîlerin daha çok çatışma halinde, Abbâsîlerin ise iyi ilişkileri içinde olduğu görülür. Bu sebeple Malazgirt bölgesinde yaşayan Ermeniler, Abbâsîlerle aralarındaki iyi ilişkilerden dolayı onlardan dini ve kültürel olarak etkilenmişlerdir. Çoğunluk Malazgirt bölgesinde olduğundan Müslümanlığın ilk önce Malazgirt bölgesinde yayılmaya başladığı görülmektedir.

Abbâsî nüfusunun bölgede azalmasından sonra Ermeniler bir dönem bağımsız yaşamış daha sonra bölgeye Hamdânîler (905-1004) düzenledikleri sefer sonrası yerleşmeye başlamıştır. Ara sıra Bizans bölgede hâkimiyet kurmaya çalışmış ancak Hamdânîlerin varlığı buna izin vermemiştir. Fakat Hamdânîler de burada çok fazla tutunamamış, ardından Diyarbakır’ı merkez edinen Mervânîler bölgeye gelmiştir (983-1085). 974 yılından itibaren Mervânîler bölgeye hâkim olmaya başlamışyine Bizans’la

¹⁰² Esra Çıplak, “*Selçuklular Zamanında Muş*”, *Muş Tarihi*, İdeal Kültür Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul: 2021, s.96; Metin Tuncel, “*Muş*”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: 2020, Cilt 31, s.368-371.

zaman zaman yaşanan çatışmalar tam bir hâkimiyet sağlamalarına olanak vermemiştir. Nitekim Muş, Malazgirt Ahlât ve çevresi Mervânîlerden sonra Bizans'ın eline geçmiş ve Sultan Alparslan'ın Malazgirt Zaferine kadar Bizans bölgede üstünlük sağlamıştır.¹⁰³ Bazı bilgilere göre Malazgirt Zaferinden önce de Selçuklu seferlerinin Muş üzerine yapıldığı söylenir. İbrahim Yınal komutasında Muş ve çevresine gelindiği bilgisi yer alır.

Bölgeye gelen Türk beyliklerinden Ahlâtşâhların bir süre burada hüküm sürdüğü, bölgenin zengin kaynaklarının dikkat çekmesi üzerine komşu beyliklerin buraya hâkim olmak istemesiyle zaman zaman çatışmalar yaşandığı gözlenir. Eyyübî Devleti'nden el-Melikü'l-Evhad'ın Ahlâtşâhlarla mücadeleye girdiği ve bölgeyi hâkimiyeti altına aldığından bahsedilir. Moğol akınlarının başlamasıyla tahrip olan şehir daha sonra 1387 yılında Karakoyunlu hâkimiyetine girmiştir. Ardından Akkoyunlular tarafından idare edilmeye başlayan bölge Uzun Hasan'ın Yavuz Sultan Selim'e Otlukbeli Savaşı'nda yenilmesiyle dahi Akkoyunlu elinde bir süre daha kalmaya devam etmiştir. Şehrin Osmanlı hâkimiyetine girmesi ise kesin olarak 1514 Çaldıran zaferiyle gerçekleşmiştir.¹⁰⁴

2.2. YÜNÖREN CAMİ MİMARİ ÖZELLİKLERİ

Muş, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Bitlis Vilayetine bağlı sancak merkezi olup 1924'te il durumuna getirilmiş ancak 1926 Şeyh Said isyanından sonra ilçe olarak Bitlis'e bağlanmıştır. 2 Haziran 1929'da tekrar il olmuş ve 1929-1935 arasında Bitlis, Muş'a bağlı bir ilçe durumuna getirilmiştir. Muş iline 1935'te Bulanık, Varto ve Malazgirt, 1987'de Hasköy ve 1990'da da Korkut ilçe konumuna getirilmiştir. 1071 Malazgirt zaferinden sonra bölge Selçuklu topraklarına katılmıştır. Korkut kazasının vakıfta geçen ismi Til (**Thil**/تیل) olup bu kelime ilk kez 11. yüzyıl ortalarında Stephanos Asoghik'in vekâyinesinde, Bizans İmparatoru savaşçı Vasil'in (867-886) Til köyünden olduğu ifadesiyle yer bulmaktadır.¹⁰⁵ Uzun süre Muş merkez ilçesine bağlı bucak statüsünde kalan Til, 1964 yılında Korkut adını almış 09.05.1990 tarih ve 3644 Sayılı kanunla ilçe statüsünü kazanmıştır.¹⁰⁶

¹⁰³ Mithat Eser, **İlk Dönem İslam Tarihinde Muş ve Çevresi**, Denizli: Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İsem Yayınları, Sayı 22, 2011, s.44-61.

¹⁰⁴ Tuncel, **a.g.e.**

¹⁰⁵ B. G. Teubner, **Des Stephanos von Taron Armenische Geschichte by Stephanus of Taron**, Leibzig: 1907, s.108; T.C. Dahiliye Vekaleti, **Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları**, İstanbul: Hilal Matbaası, 1928, s.423.

¹⁰⁶ **130 İlçe Kurulması Hakkında Kanun**. (Bu Kanunun ekindeki listeler için 20/5/1990 tarih ve 20523 sayılı Resmî Gazeteye bakınız.) <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.3644.pdf>

Yünören Köyü, Muş ilinin doğusunda kalan Korkut ilçesine bağlıdır. Bitlis/Güroymak ile Muş/Korkut arasında bulunan Altınova Beldesinden 15 km kadar uzakta olan Yünören Köyündeki bu küçük cami/mescit “*mizget*” dikkati çeken bir yapıdır. Nemrut Dağının batısında yüksek tepeler üzerinde yer alan Yünören Köyü’nün eski ismi Dahiliye Vekaleti’nin 1928 yılındaki Osmanlı Türkçesi olarak yayınladığı *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları* isimli çalışmasında ‘Mézquéfteuqu “مزكفتوك”’ *Mizgeftuk* olarak geçmektedir.¹⁰⁷ Küçük mescit anlamındaki mizgeft-uk kelimesi Farsça *mizget* kelimesi gibi ibadet yeri, mescit olarak kullanılmaktadır.¹⁰⁸ Güroymak, Gevaş, Erciş gibi yerlerde Ahlâtlı sanatkârların yapmış olduğu düşünülen eserler bulunduğundan bu caminin de yine Ahlâtlı bir sanatkâr tarafından yapıldığı düşünülmektedir.¹⁰⁹

Yünören Cami, düzgün kesme taş ile yapılmıştır. Dikdörtgen bir silme içine alınan giriş kapısı, basık kemerli ve etrafına silmeler yapılarak kapının etrafının çevreleyecek şekilde farklı boyutlarda tırtırlarla cephe kısmı hareketlendirilmiştir. Düz alana oturtulmuş çarpık dikdörtgen bir plana sahip olan caminin tamamı kesme taşlarla kaplanmış üzeri ise düz dam şeklinde yapılmıştır. Bu özelliği ile boyuna dikdörtgen cami grubuna girer. Yapı, çevre duvarı ve avlu ile ana mekân ve son cemaat yeriyle birlikte iki alandan oluşmaktadır. Ana mekân dikine dikdörtgen biçimde olup ölçüleri 11,65*9 metredir. Son cemaat yerinin güney duvarı kuzeyinkinden kısa ve yamuktur.¹¹⁰

Camide üç adet kitabe vardır:¹¹¹

1. Birinci kitabe Ahlat taşı üzerine kabartma harflerle iki satır olarak yazılan Arapça metindir. Bu kitabe taç kapıdaki inşa kitabesi olması muhtemel, zemine *çizgi şeklinde işlenmiş* iki satırlık kitabedir. Zemindeki bozulma sebebi ile tamamı okunamamış ancak bazı kelimeler okunmuştur.

فلو ينبغي في الدهر أعمالنا معاً

حسين الحمد تعود بخي... .. الخليل

¹⁰⁷ *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, s.423; Ali Kılıcı, **a.g.m.**, s.205.

¹⁰⁸ Mütercim Âsım Efendi, *Lügat-ı Burhan-ı Kat*, “مزگت”, Matbaa-i Osmaniye, 1302, s.425; Hasan Enverî, *Ferheng-i Feşorde-i Sohan*, C.2, İntişârât-ı Sohan, Tahran 1382, s.2146; F. Steingass, **Persian-English Dictionary**, 2. Baskı, London, 1930, s.451.

¹⁰⁹ Ali Kılıcı, **a.g.m.**, s.205.

¹¹⁰ Kulağuz, **a.g.t.**, s.55; Ali Kılıcı, **a.g.m.**, s.205-206.

¹¹¹ Kulağuz, **a.g.t.**, s.55-56; Ali Kılıcı, **a.g.m.**, s.209-210.

2. İkinci kitabe, batı cephedeki güney penceresinin yani sağdaki pencerenin altında geniş bir kitabe yeri olup yeri burası boştur. Yine bu kitabe yerinin de altında 30cm. çapındaki bir daire de oldukça aşınmış bazı yazılar vardır. Bu madalyon içi yazılı daire şeklinde tertiplenmiştir. Usta kitabesi olabilecek bu yazı da yüzeydeki aşınmalar sebebiyle tamamen tahrip olmuştur.
3. Üçüncü kitabe ise son cemaat yeri içindedir. Üç satırlık sülüs yazı geç dönem stilindedir. Bu kitabe de taş malzeme üzerine kazınarak yazılmıştır. Arapça metinden oluşan kitabe çizgi şeklinde olup şu şekildedir:

العبدة الضعيفة الفقيرة

المحتاج الى رحمة الله

تعالى لشكر بأنه الخليل¹¹²

Bu üç kitabe bize cami hakkında bir bilgi vermemekle beraber kullanılan yazı tekniği bakımından ilk kitabe Ahlât'ta yaygın olarak anıt ve mezar taşlarında çizgi şeklindeki yazı tekniği ile benzerlik gösterir. M.1222 tarihli Şeyh Necmeddin Türbesi'nin kitabelerini örnek verebiliriz.¹¹³

¹¹² **Anlamı:** Allahu Teâla'nın rahmetine muhtaç zayıf ve fakir kulu Halil, (bu camiye) şükür için (yaptırdı).

¹¹³ Ali Kılıcı, **a.g.m.**, s.210.

Fotoğraf 2.1. Yünören Cami Dıştan Görünümü

Caminin giriş kısmı batı tarafında kalır. Giriş kapısı cephenin dikine 2/3'sini kaplar. Sivri kemerli giriş kapısı üç yandan çökertilmiş boş bordürle çevrilidir. İki kademe şeklinde basık kemer açıklığından oluşur. Simetrik düzeni olan cephenin ortasında oldukça sade dışa taşmayan bir taç kapı bulunur.

Fotoğraf 2.2. Caminin Taç Kapısı

Taç kapı dışta ince silmelerden oluşur. İçe doğru çökertilmiş geniş ve sade silme ile devam ederek kapı açıklığının üstündeki kitabeyi kuşatır. Kapı üzerinde sivri bir kemer içinde iki satırlık bir kitabe yer alır. Ahlât taşına kabartma harflerle yazılmış kitabe okunduğukadarıyla aşağıda gösterilmiştir. “*felev yenbeği fi’ d-dehri a ‘mâlina me ‘an Hüseyin el-hamdu te ‘ûdu bi-hayrin... .. el- Halil*”¹¹⁴

Kitabede silinen yerler olduğundan tam olarak ne anlatıldığı bilinmemektedir.

¹¹⁴ Kulağuz, a.g.t, s.55.

Fotoğraf 2.3. Kapı Üzerinde Kitabe Kuşağı

Daha üstte üçgen olan alanda palmet, rumi ve kıvrık dallarla süslü bitkisel bir kompozisyon oluşmuştur. İnce dalların yaprak ve tomurcukların derin ve dik oyulduğu kompozisyonun tepeli simetrik, sencide motifi¹¹⁵ özelliği taşıdığı söylenebilir. Taç kapıya güzellik katan bu süsleme motifi Ahlât taşına oyulmuş kabartma şeklindedir.

¹¹⁵ Millî Eğitim Bakanlığı, Mesleki Eğitim ve Öğretim Sisteminin Güçlendirilmesi Projesi, **Seramik Cam Teknolojisi Rumi Motifleri**, Ankara: 2008, s.12.

Fotoğraf 2.4. Rumi Süslemeli Kompozisyon

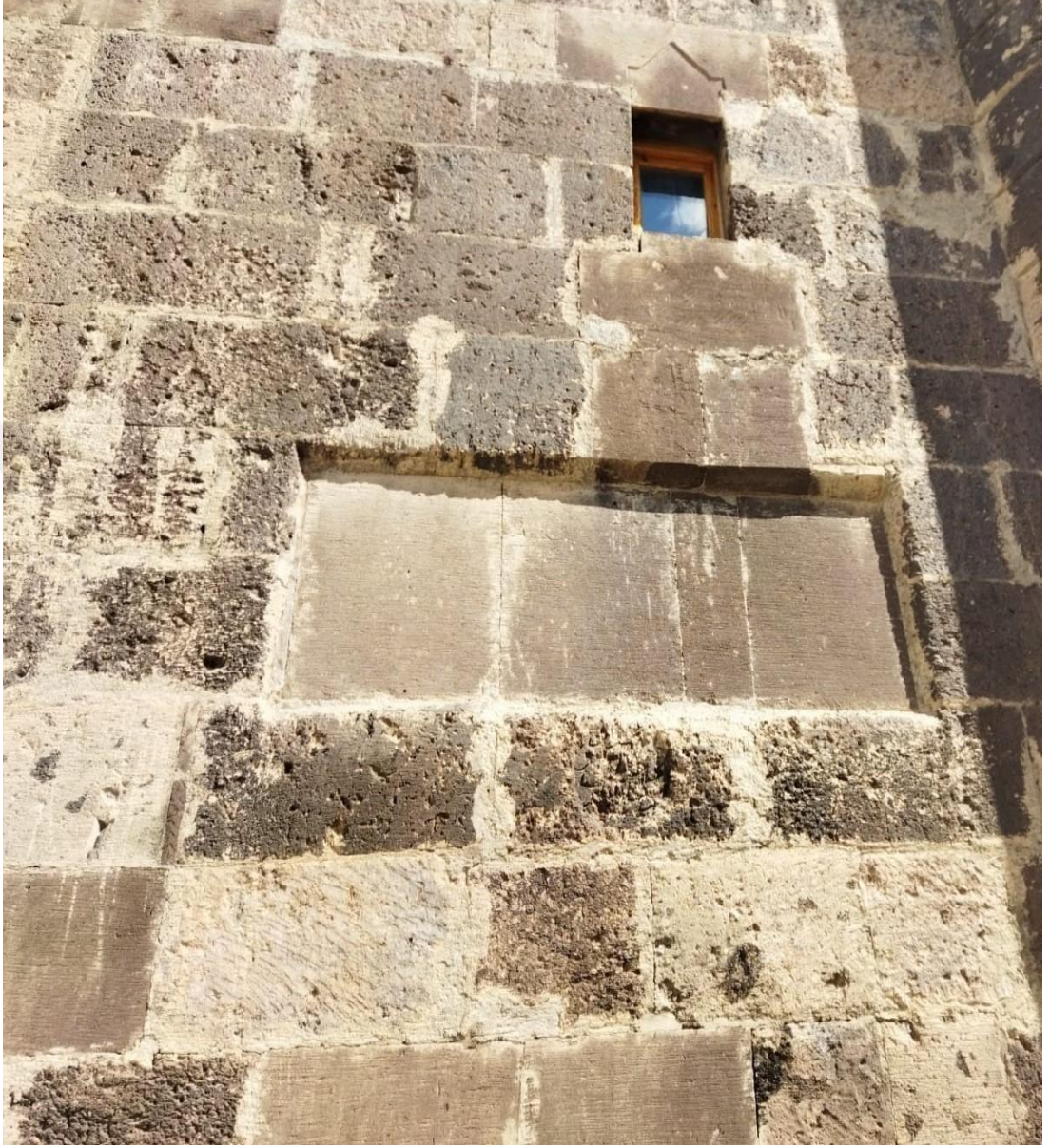
Kapının dışı, basık kemerli kabarık, iki alçak sıra şeklinde yuvarlak profilli iri bir dış sırasından oluşur. İçte kalan kısımda ise düz kemer mevcuttur. Üst tarafında üç tane dil şeklinde oyma bulunur. En alt kısımda ise kemerlerin oturtulduğu çıkıntı vardır. Ahşap olan kapı ise daha sonradan eklenmiştir.

Fotoğraf 2.5. Yuvarlak Oymalı Kemer

Taç kapının üstünde iki yanda birer mazgal pencere bulunur. Üstlerinde kabartma olarak yapılan yalancı kubbe şeklinde kemerler vardır. Sağdaki mazgal pencerenin altında geniş bir kitabe örneği bulunan yer boştur. Bu kitabe yerinin altında daire şeklinin içinde yer alan aşınmış yazılar bulunmaktadır.

**Fotoğraf 2.6. İki Yanda Bulunan Mazgal Pencereleden Biri ve Altındaki Boş
Kitabe Yeri**

Caminin her cephesinin üst kısımları ince saçakla sınırlanmış, dört köşede doğu batı şeklinde uzanan payanda vardır. Güney batı tarafındaki payanda silindirik gövdeli bir köşekulesi şeklindedir Caminin minaresi olmadığından bu yüksek payanda temsili minare olarak kabul edilmiştir.

Fotoğraf 2.7. Minare Kabul Edilen Yüksek Payanda

Güney cephede iki destek payanda bulunur. Aşağıdan başlayarak ilk 2 metre kadar kare şeklinde yükselmekte kalan üst kısım ise silindir şeklinde devam etmektedir. Ana mekân ve son cemaat yeri mihrabını dışardan desteklemektedir.

Fotoğraf 2.8. İki Sıra Payanda

Caminin güney cephesi sade bir düzene sahip olup ortada bulunan son cemaat yeri ve harim mihraplarının uzantıları duvar boyunca devam eder ve alt kısım köşeli, üst kısımlar ise yuvarlak profillidir. Harim mihrabının üstünde iki yanda mazgal pencereler bulunur. Mazgal pencerelerden içeri yansıyan güneş ışıklarının hem içeriyi aydınlatmak hem de ezan vakitlerini tahmin edebilmek için yapıldığı söylenir.

Fotoğraf 2.9. Son Cemaat Yeri ve Mihrabı

Batı tarafta uç köşede bulunan son cemaat yerine sonradan açıldığı düşünülen alçak birkapı vardır.

Fotoğraf 2.10. Alçak Kapı Girişi

Caminin üzeri düz damlı alçak bir çatı ile örtülmüş üzeri bakırla kaplanmıştır. Hariminiçinden merdivenle çıkılan çatıda son cemaat yerini aydınlatan ahşap fenerlik ve güneybatı köşesinde çıkıntılı köşe kulesi vardır.

Fotoğraf 2.11. Güneybatı Köşe Kulesi

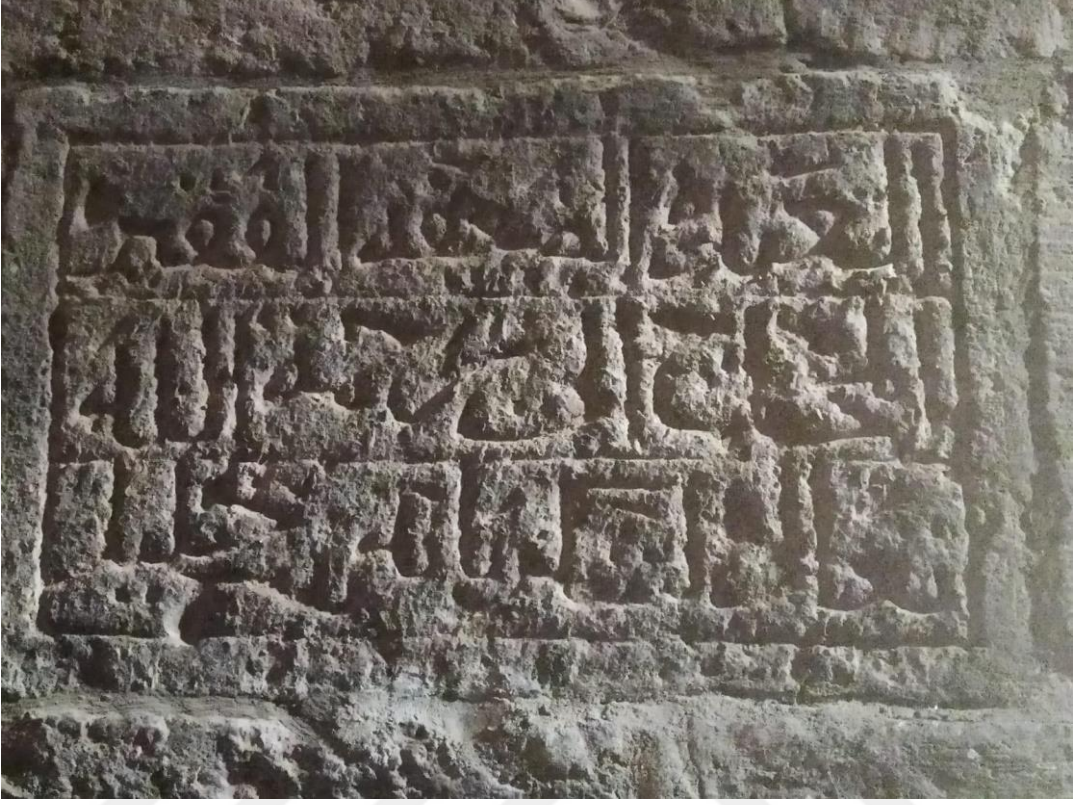
Batı cephesinin ortasından girilen son cemaat yeri kuzey tarafı giriş, güney tarafı ise daha dar olduğundan çarpık planlıdır. Güneyde kısa, kuzeyde uzun olacak şekilde iki yana bitişik karşılıklı dizilmiş ayaklar son cemaat yerini üçe böler. Bu ayaklar kaburgalı sivri kemerlerle birbirine bağlanmış şekildedir. Kemerlerin sıra halinde bulunan kaburgaların uçları mukarnas kompozisyon şeklinde olup orta bölüm çapraz tonoz yanındakiler ise beşik tonozla örtülmüştür. Son cemaat yerinin batısını aydınlatan mazgal pencerelerin üst kısımları basık kemerlidir. Yanlardan ve alttan genişletilerek içeriye ışık girilmesi sağlanmıştır.

Fotoğraf 2.12. İte Mazgal Pencere

Kuzeydoğu duvarında bulunan ikinci kapı ahşap lentoludur. Kuzey duvarda harime girişkapısının yanında bir kitabe bulunmaktadır. Kitabe taş malzeme üzerine kazınarak üç satır yazı yazılmıştır.

Fotoğraf 2.13. Kuzey Duvardaki Kitabe

Güney duvardaki mihrap yarım yuvarlak nişli olup üstü sivri kemerlidir. Kenarlarında kaval silmelerle dışa doğru kıvrılan düz geniş bir silme dolaşır. Bunlar altta nişin içinde devam eder. Caminin taç kapısı ile son cemaat yerindeki harim kapısı aynı eksendedir. Girişi düz kemerli olup iki yanda kaval silme kemer geçer. Bu kemer Bursa kemeri şeklinde yapılmıştır. Bursa kemeri ile düz kemer arası boş bırakılmıştır.

“el- ‘abdetü’z-za ‘îfetu’l-fakiretü

el-muhtac ila rahmeti’l-lahi

Te ‘âlâ li-şükri bi ennehû ... el- Halil”

Fotoğraf 2.14. Bursa Kemerli İçteki Giriş Kapısı

Boyuna dikdörtgen planlı harim beşik tonoz ile örtülmüştür. Tonozun içi kemer ile desteklenmiş durumdadır. Mermerler iki şekilde oluşturulmuştur. Mihrap tarafındaki üzengi makara formu güneydeki ise “S” şeklinde yapılmıştır. Doğuya doğru yükselen kuzeybatı köşesinde bulunan bir merdivenle dama çıkılır. Bu merdiven doğu duvarında güney tarafa dönerek dama ulaşılır. (Resim: 14) Mihrap nişi yarım daire şeklindedir. Nişin kenarında iki sıralı sade silmeler mevcuttur. Üstte sivri kemer kilit taşında bir düğme şeklinde birleşir.

Fotoğraf 2.15. İç Kısımda Dama Çıkılan Merdiven

Camiden içeri girildiğinde boyuna dikdörtgen harimin sağ tarafında beşik tonozla örülmüş duvarın köşesinde, duvar boyu uzanan ucu sivri bir şerit bulunmaktadır. Bu şeridin uç kısmında taşa kabartma şeklinde işlenmiş ejder başı olduğu düşünülen bir figür dikkat çeker.

Fotoğraf 2.16. Harim Duvarında Olası Bir Ejder Figürü

Yünören Köyü'nde bulunan mezarlık geniş alana yayılmış şekilde çok sayıda mezarlığın olduğu görülmektedir. Mezarların şahideleri incelendiğinde ise bıçak, kalkan, kılıç, kama, balta, kale burcu gibi çeşitli motiflerin işlenmiş olmasıyla dikkat çekmektedir. **(Ek:1)** Bu şekiller kabartmalı olarak işlenmiş ve taşları süslemiştir. Mezar taşları üzerinde bulunan bu motifler, burada yatanın asker olduğunu ve kişinin statüsünü belli etmek amacıyla işlenmiştir. Taşların yapısı andezit tüflü taş özelliğindedir. Çoğu yıpranmış, az sayıda birkaç örnek üzerinde inceleme imkânı bulunmuştur.

Köyün camisinden yola çıkarak mezarlığa gidildiğinde sol tarafta kalan bölgede türbe olarak adlandırılan taşı büyük ve üzerinde tarih yazan bir mezarlık görülür. **(Ek:2)** Bunun dışındaki şahidelerin üzeri incelendiği kadarıyla herhangi bir tarihe rastlanılmamıştır.

Muş ve ilçelerinde bulunan mezar taşları incelendiğinde Yünören Köyü mezarlığındakigibi Hasköy’de Büvetli Köyü Mezarlığı üzerinde bulunan kılıç, kama ve kalkan ile yine Hasköy’deki diğer bir köy olan Koğuktaş Mezarlığında kalkan motifi ile benzerlik göstermektedir. Bunun dışında Korkut’ta bulunan Sarmaşık, Yolgözler ve Sazlıkbaşı Köyünde mezar taşları üzerinde kılıç, kalkan ve kama görülür. Tan Köyü mezarlığında benzer olarak kaleburcu ve yine kılıç, kalkan ve kama görülmektedir. Aynı zamanda kullanılan andezit tüflü taş ile de ortak özelliğe sahiptirler.¹¹⁶

¹¹⁶ Selahattin Arslan, “Muş İli ve Bağlı İlçelerde (Muş Merkez-Varto-Bulanık-Malazgirt-Korkut-Hasköy) Tarihi Mezar Taşları (Tespit-Transkript-Değerlendirme)”, Uşak: Uşak Üniversitesi SBE, **(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**,2019, s.70-111.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YÜNÖREN CAMİ VE DOĞU ANADOLU'DA BULUNAN CAMİLERİN KIYASI

3.1. YÜNÖREN CAMİ VE SELÇUKLU DEVLETİ MİMARİ ÖZELLİKLERİ

Kadim bir kent olan Muş ile ilgili Orta Çağ verileri hayli sınırlı olup bu döneme ait bilgi yoğunluğunu 14 ve 15. yüzyılda daha çok görmekteyiz. Çalışmamıza konu olan Yünören Cami ve bulunduğu mıntıka ile ilgili yukarıda bahsi geçen kaynaklarda bilgiye rastlanmamıştır. Cami'nin asıl kitabesinin yöre halkının ifadesine göre götürülmüş olmasından dolayı mimarı ya da tarihiyle alakalı bir bilgiye de ulaşamamaktadır. Cami içerisindeki diğer yazıtlar incelendiğinde ise her iki kitabenin de sonunda "Halil" adının yer alması, bölgeye gelmiş olabilecek hükümdar ya da beylerden biri olma ihtimaliyle değerlendirilmesini sağlamıştır.

Ebubekir Tıhrânî'nin, Kitâb-ı Diyarbekriyye adlı eserinde sıklıkla Muş ili ve çevresi hakkında bilgi bulunmaktadır. Akkoyunlu Devleti tarihi için kıymetli bilgiler veren esere binaen Yünören Camisinin iç kitabesinde yer alan ve kısmen belirgin olan *Hâlil* kelimesine atfen Uzun Hasan oğullarından Halil Bey olduğu varsayılmaktadır.¹¹⁷ Eserdeki bilgiye göre Muş şehrini kuşatan Halil Beğ-i Pilten'in bölgede yaşadığı ve camiye onun yaptırmış olabileceği varsayılmaktadır. Ancak bu konuda net bir bilgi elde edilememiştir. Bölgedeki diğer Akkoyunlu eserlerinden Ahlât'ta bulunan Emir Bayındır Kümbeti ve Mescidi yerinde incelenmiş çalıştığımız eserle bir benzerliğe rastlanmamıştır. Kitabenin olmaması sebebiyle caminin tarihçesi hakkında kesin bir yargıya varmak oldukça güçtür. Bu sebeple caminin yapısı ve mimari özellikleri incelenerek bir kaniya varmaya çalışılmaktadır. Caminin yapısal özellikleri incelendiğinde özellikle Selçuklu Devleti mimari sanatı dikkate alınarak Yünören Cami ile ilgili benzerlikler tespit edilmeye çalışılmıştır.

Camide dış kısımda bulunan uzun silindirik yapıda olan destek payandaları Kayseri'de bulunan Hacı Kılıç Cami (**Ek:3**) ve Hunad Hatun Külliyesi'ndeki (**Ek:4**) payandalarla benzerlik gösterir. Türk İslam yapılarında çok çeşitli payanda örnekleri olmasına rağmen bahsettiğimiz eserlerde Yünören Cami ile benzer nitelikler tespit edilmiştir.

¹¹⁷ Ebu Bekri Tıhrânî, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, s.543-545.

Selçuklu izlerini takip ederken dikkatimizi çeken bir başka unsur tezyînâtıdır. Orta Asya eserlerinde de döneminin güzel örneklerini gördüğümüz süslemeler Anadolu'ya intikal ettiğinde yeni ögeler de oluşturmuşlardır. Bu süslemelerden Anadolu anlamına gelen ruminin ise ilk örneklerinin Türkiye Selçuklu Devleti tarafından verildiği bilinmektedir. Yünören Cami'nin taç kapısında Ahlât taşına işlenmiş rumi motifi görülür. Türkiye Selçuklu eserlerindeki rumi örnekler incelendiğinde buradaki örnekle benzer olduğu düşünülebilir. Nitekim camide görülen işleme motifi rumi detayların (basit, dilimli, iç içe, sarılma, sencide ve serbest) birçoğunu içermektedir. **(Ek: 5)**

Camilerin başlangıç evresindeki fonksiyonları malum olduğu üzere medresedir. Türk İslam mimarisinde medreselerin yeri oldukça önemlidir. Büyük Selçuklulardan Anadolu'ya gelen medrese mimarisi, Türkiye Selçuklularının da bu alanda gelişmiş örnekler verdiğini gösterir. Caminin batı tarafında uç köşede bulunan alçak kapı yapının daha önceden medrese olabileceğini de düşündürmektedir. Medreselerde hocalara duyulan saygıdan ötürü eğilerek içeri girme algısı olduğundan burada bulunan alçak kapının da böyle bir işlevi olabilir.

Caminin iç kısmında giriş kapısıyla aynı ekseninde bulunan son cemaat yerinin giriş kapısında Bursa kemeri mevcuttur. Bursa kemerinin ilk örnekleri Büyük Selçuklularda görülmüş daha sonra Anadolu'ya kadar gelmiştir. Camiyle benzer örnekler Selçuklu yapılarında mevcuttur. Örneğin 2. Kılıçarslan türbesinin giriş kısmında bulunan Bursa kemeri benzerlik gösterir. Kesin bir yargıya varmanın güçlüğüne rağmen bütün bu saptamalar caminin bir Selçuklu yapısı olma ihtimalini bizlere vermektedir.

Anadolu'da yapılmış pek çok Selçuklu eserinde ejder figürü görülmektedir. Farklı formlarda işlenmiş çok sayıda örneği bulunan ejder başının özellikleri ve bulunduğu yapılar hakkında birinci bölümde bilgi verilmiştir. Yünören Caminin girişinde harim duvarına işlenen bir kabartma, ejder figürüne benzetilmiştir. Duvarda oluşan tahribat sebebiyle tam olarak anlaşılacakla birlikte daha çok bir ejder başı gibi görülmüştür. Selçuklu yapılarında sıkça görülen bu özellik caminin yine bir Selçuklu eseri olabileceğini düşündürür.

3.2. DOĞU ANADOLU'DA CAMİ MİMARİSİNİN ÖZELLİKLERİ

Doğuda hüküm sürmüş Türk devletlerinden biri olan Akkoyunlular 14-16. yüzyıllarda Horasan'dan Fırat'a kadar geniş alana yayılmış ve gittikleri bölgelerde birçok eser bırakmıştır. Akkoyunlulara ait cami mimarisi incelendiğinde kullanılan taş malzemesinin genellikle kalker ve bazalt olduğu görülür. Bu iki taş bir arada kullanılınca iki renkli bir görünüm oluşmaktadır. Akkoyunlu camilerin çoğu da bu görünümde dir.¹¹⁸ Tuğladan yapılan örnekleri de vardır. Ancak bu örnekler incelendiğinde yapısal olarak Yünören Cami ile bir benzerliğe rastlanılamamıştır. Nitekim bu camilerde daha farklı tezyinatlar görülmektedir. Aynı zamanda işlenen motiflerin zemini taş renginde bırakılıp kabartmaların altın rengine boyandığı da dikkat çeken bir özelliktir.

Karakoyunluların kurulduğu bölge Tebriz olmakla birlikte Doğu Anadolu'ya yayıldıkları bilinir. Mimarisindeki yapısal özellikler incelendiğinde Akkoyunlularla benzerlik göstermektedir. Kullanılan malzeme ve işlenen süslemeler hemen hemen aynı denebilir. Bu sebeple Yünören Cami ile bir Akkoyunlularda olduğu gibi benzerlik görülmemiştir.

Ahlât, Bitlis, Erciş ve Muş civarında yayılan ilk dönem beyliklerinden olan Ahlâtşâhlar, Selçukluların izlerini takip etmiş mimari açıdan da yine Selçukluyu örnek almıştır. Ancak günümüze pek fazla eseri ulaşamamıştır. Çoğu yıkılmış halde olan yapılardan yalnızca Adilcevaz'da bulunan Ulu Cami sağlam kalmıştır.¹¹⁹ Cami sade yapıda olmasıyla birlikte tezyînâtta dikkat çeken bir unsuru yoktur. Sadelik açısından Yünören Cami'sine benzerlik gösterse de cami bölümleri aynı değildir. Ahlâtşâhların mimarisi ile ilgili geniş malumata ulaşılmadığından Yünören Cami'yi bu devlete atfetmek güçtür.

Malazgirt Zaferinden sonra Anadolu'da kurulmuş beyliklerden biri de Artuklulardır. Artuklu yapıları incelendiğinde erken Anadolu cami mimarisi açısından önemli bir yerdedir. Artuklu'nun üç kola ayrılması ve farklı bölgelerde hüküm sürmesi mimarisinde farklılıklara yol açmamıştır. Genellikle güney bölgelerine yerleşmiş olan beyliğin yapıları oldukça gösterişlidir. Tezyînât açısından zengin olan yapılarda

¹¹⁸ Belkıs Doğan, Aziz Doğan, **Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletlerinde Mimari ve Sanat Üslubu Üzerine Bir Değerlendirme**, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi, Cilt 6, Sayı 1, 2017 s.659.

¹¹⁹ Yusuf Çetin, **Erciş'te Yeni Bulunan Ahlâtşâhlar Dönemine Ait Bir Mescit Kitabesinin Düşündürdükleri**, Van: The Journal Of Academic Social Science Studies, Sayı 83, 2020, s.256.

kullanılan taşlar bölgenin özelliklerine göre tercih edilmiştir. Ancak genel olarak sarı kireç taşı ve kagir malzeme olarak kullanılmıştır. Avlu daha önce kapalı olarak kullanılırken daha sonra ayrı bir bölüm olarak yapılmıştır. Artuklu camilerinde dikkat çeken en önemli unsurlardan biri zengin süslemelerden oluşan taç kapılardır.¹²⁰ Bu yapılar incelendiğinde yapısal özellikleri bakımından Yünören Cami'ye benzer yönler tespit edilememiştir.

3.3. DOĞU ANADOLU'DAKİ TÜRK CAMİLERİ

Doğu Anadolu bölgesi incelendiğinde gerek Selçukluya gerekse diğer beyliklere yurt olan topraklarda pek çok yapının varlığı görülür. Bu yapılar kendilerinden öncekilere benzeyen özellikler taşımaktadır. Çoğu taştan yapılmış olan yapılarda süsleme teknikleri de birbirleriyle benzerlik göstermiştir. Bölgedeki camilerin süslemelerinde yoğun olarak kesme taş işçiliği ile tuğla ve sırlı tuğla gibi malzemeler yer alır. İç mekânlarda mihrap ve duvarlarda kubbe içlerindekini dekorlar görülür. Tuğla ve sırlı tuğla malzemeleri cephe ve mihrap örgüsünde yaygın olarak kullanılmıştır. Kemerlerde renkli taş süslemeler göze çarpar. Camilerin taç kapıları ve mihraplargenellikle taş işçiliğine ait bezeme unsurları ile süslüdür. Mukarnaslı kavsaralar, kabaralar, rozet çiçekler, yazı kuşakları, hayat ağaçları, rumi süslemeler, sarmaşıklar, geometrik unsurlarözellikle Selçuklu mimarisinin belli başlı öğeleridir. Yine bu dönemde çeşitli süsleme ve tekniklerle sanat eseri olan ceviz, abanoz, armut gibi sert ağaç kabuklarından yapılan ahşapminberler dikkat çeker.¹²¹

Erzurum doğuda en güzel yapılara ev sahipliği yapan şehirlerdendir. Selçuklularla birlikte bölgede Saltuklular, İlhanlılar, Akkoyunlu, Karakoyunlu gibi önemli beylikler yaşamıştır. Özellikle Saltuklulara ait pek çok yapı günümüze ulaşmıştır. Burada ilk eser sayılanErzurum Kalesi burçlarında yükselen Tepsi Minare üzerinde yazılı kitabe önem arz eder. Minare yirmi bir metre boyunda ve Erzurum Kalesi'nin güneybatı köşesinde taş kaide ile yükselir. Gövdesi tuğla döşemesinden oluşan Farklı tonda tuğlalar kullanılmıştır. Kitabe, yapay üst bölümü çapraz tuğla arasında kalan beyaz bordür üzerine kesilen tuğla malzemesinden elde edilen kûfi yazısı yerleştirilmiştir. Yazı minarenin doğuya bakan yüzünden başlar.¹²²

¹²⁰ İzettin Kutlu, Asena Soyluk, **Artuklu Dönemi Mimarisinin Anadolu Cami Tipolojisindeki Camilerin İncelenmesi**, Ankara: Scial Science Development Journal, Sayı 6 2021, s.28-29.

¹²¹ Yusuf Kenan Haspolat, **Diyarbakır Camileri I**, 2014, s.2.

¹²² Levent Alyap, **Saltuklu Eserlerinden Tepsi Minare Üzerindeki Kufi Minarenin Kaligrafisi Üzerine**,

Erzurum'da Saltukluların önemli yapılarından bir diğeri Ulu Cami'dir. 1179 yılında İzzeddin Saltuk'un oğlu Melik Nasirüddin Muhammed tarafından yaptırılmıştır. Düzgün kesme taş malzemeleri ile inşa edilen cami dikdörtgen planlı büyük bir yapıdır. Mihrap duvarında yedi nefi bulunur. Avlusu olmayan bu yapının üstü düz toprak damla örtülmüştür. Minare caminin batı köşesinde yer alır.¹²³

Erzurum İç Kale Mescidi 12. yüzyılda yapılmış bir eserdir. Tarihi hakkında pek bilgi bulunmayan cami Anadolu sanatının ilk dönemlerini hatırlatmaktadır. Kapısında zincirek motifi gül bezek işlemesi ve asma kandil süslemesi ile ilgi çekicidir. Düz damlı, batı ve güney duvarı kesme taştan, kuzey duvarı ise moloz taştan yapılmıştır. Dikdörtgen planlı mescit, iç düzenlemesinde mihraba paralel iki sahindan oluşur. Mihrap önünde mukarnaslı kasnaklar, girişte çapraz tonoz bulunur. Düzgün kesme taşlarla inşa edilmiş kubbeli kısım yüksek kasnaklı ve külahlı bir örtüye sahiptir.¹²⁴ Yapıya Lala Paşa'nın sonradan eklettiği kitabede eski adını "*Kâbe Mescidi*" olduğu yazılıdır.¹²⁵

Erzurum'da bulunan Yakutiye Medresesi İlhanlılar zamanında 1310 yılında Cemaleddin Hoca Ahmed Gazanî tarafından Gazan Han ve Boluca Hatun adına yaptırılmıştır. Anadolu'da kapalı avlu tipinin son örneklerinden olan yapı dışa taşan taç kapısı ile çift minareli bir medrese örneğidir. Minareler köşelere yerleştirilmiş, ön yüzde mukarnas bitki ve geometrik şekiller yer alır. Kavsara kuşatma kemeri köşe sütüncel başlıklarına oturtulmuştur. Tek satırlı inşa kitabesi basık kapı kemeri üzerinde nişin iç yüzünde dolanır. Taç kapı giriş aralığında basık kemerler ve söğeller geçme şeklindedir. Taç kapının yan yüzlerin panolar yer alır üstteki panoda çeşitli süsleme bordürleri alt panoda ise hayat ağacı ve kartal figürleri yer alır. Medresenin güneyinde yükselen minaresi ve kuzeydeki köşe kulesi dikkat çeker. Minare kürsüsü kesme taşlarla kaplanmış köşe kulesi ile kübik kaide üzerine oturtulmuştur. Kuzeydoğu köşesinde, doğu duvarı üzerinde birkaç basamaktan oluşan merdiven ile doğu dış duvarından bitişik olan kümbetin önüne ulaşılır. Kible yönünü işaret eden mihrabı bulunur. Önceleri çini ile bezenmiş olan mescit günümüzde aynı özelliği taşımamaktadır.¹²⁶

Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 2019, s.56.

¹²³ Alyap, **a.g.m.** s.56.

¹²⁴ Huriye Taflan, **Erzurum Yakutiye Medresesi Taç Kapısı Üzerindeki Taş Kabartmalar Üzerine Bir Araştırma**, Ankara: Gaziantep Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2008, s.15.

¹²⁵ Nusret Çam, **Erzurum Kale Cami**, Ankara: Vakıflar Dergisi, 1985, s.2.

¹²⁶ Huriye Taflan, **a.g.m.** s.20-25.

Ulu Cami’de iki adet medrese vardır. Batı cephesi Zenciriye Medresesi’nden oluşmuştur. Kuzeyde maksure duvarına yaslanan cephede herhangi bir hareketlilik bulunmaz. Düz atkı taşı dikdörtgen pencereye sahiptir. Giriş kapı ekseninde bulunan ana mihrap son Osmanlı döneminde eklenmiştir. Dıştan beş sıra görünümlü mukarnaslı bordürle çevrilmiştir. En içte mukarnas sırasında yelpaze aralarında boş yüzeyler palmetlerle oluşturulmuş bitki süslemeleriyle dikkat çeker. Yapıdabulunan diğer medrese Mesudiye Medresesidir. Artuklu döneminde eklendiği bilinen yapının planı avlulu, eyvanlı ve iki katlıdır. Kızıltepe Ulu Cami ile süsleme açısından benzerlik gösterir. Diyarbakır Ulu Cami mimari ve süslemeleri bakımından önemli konuma sahiptir. Anadolu’da mevcut planı itibariyle tek olma özelliği gösterir.¹²⁷ Hareketli avlu cephesi İnaloğullarından Mahmud b. Elaldı tarafından Doğu’da tekrarlanmıştır. Cami önünde revaklı avlusu, kare minaresi ve kubbesiz transepti ile Anadolu camileri üzerinde çok etkili olmamış ancak mihrapönü kubbesi ile örnek alınmıştır.¹²⁸

Diyarbakır’da egemenlik sürmüştüğü olan Akkoyunlulara ait pek çok yapı bulunmaktadır. Taç işçilikleriyle dikkat çeken yapıları geleneksel biçimlerle şekillenmeye devam etmiştir. Diyarbakır’da Dağkapı yakınlarında bulunan Nebi Cami’nin banisi ve mimarı kesin olarak bilinmese de Kasap Hacı Hüseyin tarafından yaptırıldığı düşünülmektedir.¹²⁹ Akkoyunlulara ait yapının minaresinde bulunan “*kaleu’n-nebi*” ifadesi ile nakledildiği için bu ismi almıştır. Cami, şâfilere ve hanefilere ayrılmış iki bölümden oluşmuştur. Minareye bitişik kemerli kapının avlusu ile doğu yönünde küçük dükkânlar, kuzey yönünde ise bir medrese bulunurdu. Selçuklu mimarisinden örnek alınmış caminin enine gelişen mihrabına paralel dört nefli bir yapısı vardı. Nefler ağaç kütükleri ile kapatılmış üzerleri ise toprak damla örtülmüştür. Kesme bazalt taştan yapılmış caminin basık kemerli kapısının üzerinde ahşap mükebbire bulunmaktaydı.¹³⁰ Minaresi iki renkli taş işçiliği ile dikkat çekicidir. Minarede dört sıra halinde dört kitabe bulunmaktadır. Dışarıdan primidal külâhla örtülen minarede külâhın üzerinde üç küplü ve hilalli âlem bulunur. Külâha kadar tamamen kesme taşlarla yapılmıştır.¹³¹

¹²⁷ İrfan Yıldız, **Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi**, Diyarbakır: T.C. Diyarbakır Valiliği, 2011, s.191-225.

¹²⁸ Aslanapa, **Türk Sanatı**, s.102-103.

¹²⁹ Yusuf Kenan Haspolat, **a.g.e.** s.29.

¹³⁰ Filiz Gündüz, “Nebi Camii”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, İstanbul: 2006, Cilt 32.s.472.

¹³¹ Yusuf Kenan Haspolat, **a.g.e.** s.35.

Diyarbakır'da bulunan Akkoyunlu hükümdarı Sultan Kasım tarafından yaptırıldığı bilinen Şeyh Mutahhar Cami (Dört Ayaklı Minare) adını, yapının alt kısmındaki narin silindirik bazalt taşlar olan ayaklarından almıştır. Şehirleşme ile avlu küçülmüş minare daha dışarıda kalmıştır. Minare üç bölümden oluşur: sütun, gövde ve balkon. Sütunların boyları 2 metre kadardır. Minarenin giriş kapısı, merdiven ve pencerelerin bulunduğu kısımdadır.¹³² Diyarbakır'da Akkoyunlulara ait olan bir başka eser İparlı (Safa) Cami'nin banisi ve mimari kesin olarak bilinmemektedir. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan tarafından yapıldığı düşünülmektedir. Külliye şeklinde inşa edilmiş olan yapının kokulu anlamına gelen "*İpariyye*" adı ile kullanılmıştır. Nitekim Evliya Çelebi eserinde "*doğrusu nemli havada dört duvarı koklasan misk kokar*" olarak bahsetmektedir.¹³³ Dikdörtgen alan üzerinde harim ve beş bölümlü son cemaat yerinden oluşur. Sekizgen kasnağa sahip kubbede geçiş elemanı olarak tromp kullanılmıştır. Kuzeydoğuda yapıdan bağımsız minare bulunur. Taş bezeme ile yapılan minare baştan başa ayetlerle süslenmiştir. Kare kaide ve silindirik şekilde olan minarenin üzerin kare levha yerleştirilmiş, üstte geometrik süsleme kuşağı dört yanı çevrelemiştir. Yapının kalker vekemeleri üzerinde oyma, renkli sır teknikleri uygulanmıştır.¹³⁴

Harput, Malazgirt Zaferinden sonra bir dönem Artukluların, 1230'lu yıllarda ise Selçukluların egemen olduğu bir bölgedir. Eserlerin büyük kısmı Artuklulara aittir. Harput'ta bulunan Harput Ulu Cami 1156-1157 yıllarında Fahreddin Karaarslan tarafından yapıldığı düşünülen bir eserdir.¹³⁵

Dikdörtgen planlı, moloz taşlarla örülmüş kalın duvara sahip olan caminin yazlık ve kışlık bölümler olmak üzere kubbe kemerli, iç avlulu ve son cemaat yeri bulunan iki kapısı vardır. Pencereler namaz vakitlerini bildiren mazgal pencereler şeklinde yapılmıştır. Cami ilerleyen dönemlerde değişikliklere uğramıştır.¹³⁶

¹³² Murat Arda Uğurlu, Sultan Erdem Günaslan, Abdulhalim Karaşin, **Dört Ayaklı Minarenin Modellenmesi ve Yapısal Analizi**, Diyarbakır: Mühendislik Dergisi Cilt 8, Sayı 2, 2017, s.414-416.

¹³³ Alican Kırcaali, **Diyarbakır Parlı (İparlı) Safa Cami ve Tezyinat Özellikleri**, Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi, 2017, s.12.

¹³⁴ Alican Kırcaali, **a.g.m.** s.12-15.

¹³⁵ Şakir Çakmak, **Hüzünlü Kent: Harput**, Sanat Tarihi Dergisi, Sayı 15, 2006, s.147.

¹³⁶ Erkan Çav, **Doğu Gezisi: Elazığ, Diyarbakır, Batman, Mardin, Şanlıurfa, Gaziantep ve Hatay'ın Bereketli Hilal Bölgesinin Kültür ve Medeniyet Birikimi**, 2019, s.6.

Harput'ta Artuklu eseri olarak bilinen Alacalı Mescid'in Hızır Şah tarafından yapıldığı bilinir. Yapıya minarenin taş döşemelerinden oluşan görüntü neticesiyle bu isim verilmiştir. İçeri, batı cephesinin kuzey ucunda bulunan kemerli açıklıktan girilir. Dikdörtgen planlı harim, mihraba dik üç sahına ayrılmış, düz ahşap tavanla örtülmüştür. Kesme taşlardan oluşan mihrapbeş kenarlı niş ve mukarnaslı kavsaraya sahiptir. Zamanla değişikliğe uğramış olan yapı kent merkezinden oldukça uzağa inşa edilmiştir. Bu durum Artukluların kenti genişletme ve iskân bölgeleri oluşturma çabasının göstergesi olarak kabul edilmiştir.¹³⁷

12. yüzyılın sonlarında özgün bir yapı olan Van Ulu Cami, zengin süslemesiyle dikkat çeker. Doğuda Karakoyanların olduğu dönemlerde inşa edildiği düşünülmektedir. Mihrap önükubbesi ile her biri ayrı süslenmiş olan mukarnas dolgulu kubbe, beş ağır paye ve mihraba oturtulmuştur.¹³⁸ Caminin girişinde mihraba uzanan aks üzerinde kubbeden başka caminin arkasında büyük bir aydınlık ya da fenerli kubbe tam kapatılmamış ve içeriği aydınlatan bir örtü bulunmaktadır.

Ahlât'ta, kitabesine göre 1481 yılında Emir Bayındır b. Rüstem tarafından yaptırıldığı bilinen Emir Bayındır Mescidi'nin dikdörtgen planlı harimine sivri kemerli bir eyvandan geçilir. İbadet edilen yer içten tonoz dıştan ise düz damla örtülmüştür. Malzeme olarak kesme Ahlât taşı kullanılmıştır. Harim kuzey-güney yönünde uzanan dikdörtgen plana sahiptir. Kuzey cephesi sivri kemerli eyvandır. Bu sivri kemerin doğu ve batı köşesinde beyaz kesme taştan yapılan inşa kitabeler yer alır. Eyvanın doğu-batı cephesinde dikdörtgen pencereler bulunur. Giriş kapısı basık kemerli dört sıralı mukarnas kavsaradan oluşmaktadır. Doğü cephesinde dikdörtgen pencere, güney cephesinde ise iki katlı pencere ve beşgen mihrap çıkıntısı yer alır. İç kısımda ana mekâna, sivri kemerli eyvandan dikdörtgen kapı açıklığı ile geçilir. Harim mekânı güney cepheden dört pencere açıklığı ile aydınlatılır ve kesme Ahlât taşından yapılmış malzemeler yer alır. Ana mekânda oval bir mihrap nişi ve ahşap minber vardır. Mihrap kişinin üzerinde bitkisel motifli iki rozet kabartması yer alır. İç mekân sivri kemerli tonoz örtü ile kaplıdır. İnşa kitabesi sivri kemerli eyvanın doğu yönünde bitkisel bezeme şekilde yapılmıştır. Dikdörtgen formda olan ve rumilerle çevrilen celi sülüs tekniği ile yazılmıştır. Giriş kapısı burmalı sütunçeler ile yapılmış dört sıralı mukarnas kavsara süslemesi bulunur. Bu

¹³⁷ Şakir Çakmak, **a.g.e.** s.147.

¹³⁸ Aslanapa, **Türk Sanatı**, s.196.

kavsaranın doğu-batı köşesinde kabartmalar yer alır. Doğu pencere lento taşı ile gül bezek motiflidir. Yapıgünümüze kadar sağlam şekilde ulaşmıştır.¹³⁹

Doğu Anadolu bölgesinde bulunan Bitlis Ulu Cami 1150 yıllarında Dilmaçoğulları döneminde yapıldığı düşünülen camilerdendir. Artuklu camilerine benzediği ve izlerini taşıdığı tespit edilmiştir. İlk kez simetrik dengeli biçimde olup mihrap önü kubbesi ile sağlam bir taş mimari gösterir. Bu yüzden 12. yüzyılın tam ortalarında önemli bir gelişmenin başlangıcı olmuştur.¹⁴⁰

1071 Malazgirt Zaferi ile Anadolu kapıları Türklere açıldıktan sonra Muş ve çevresinde Selçuklularla birlikte Sandukoğulları, Ahlâtşâhlar, Eyyûbîler, Mervânîler, Hamdânîler, İlhanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safevîler ve Osmanlı Devleti de hâkim olmuştur. Bölgede hâkim olan her siyasi teşekkül burada pek çok cami, medrese, türbe, zaviye, tekke, han, hamam, çeşme, köprü gibi eserler yapılmıştır. Ancak doğal afetler, savaşlar, tahribatlar sonucunda bu yapıların pek çoğu günümüze ulaşmamıştır.

Muş Ulu Cami tarihine dair kapı lentosu üzerinde yazılı 979 (1571) tarihi baz alınarak caminin bu tarihlerde yapılmış olabileceği düşünülür. Başka bir ifadede ise 1310 tarihinde Bitlis Salnamesinde Cami-i Kebir olarak geçer ve Şeyh Muhammed Hazretleri tarafından yaptırıldığı belirtilir. Cami Muş'un merkezinde Minare Mahallesi'nde bulunan geniş bir avlu içinde yapılmış hafif meyilli bir arazinin üzerinde inşa edilmiştir. Caminin dıştan 18*11 metre ölçülerinde dikdörtgen ana mekânı, önünde ise yanları kapalı üç gözlü son cemaat yeri bulunur. Batısında kuzey-güney doğrultusunda uzanan cepheyi tamamen kaplayan ek mekân ve son cemaat yerinin batı tarafında bulunan minareden oluşur. Altın destekli camilerin geçiştipi olarak yanlara doğru genişletilmiş tek kubbeli camiler grubuna girer. Yapının doğu cephesi yaklaşık 1,5 metre yüksekliğinde toprak doldurulmuş ve üstünde iç bükey taş saçakla son bulur. Ana mekânda beden duvarında simetrik iki pencere bulunur. Pencereilerin arasında sivrikemerli ve kesme taşlardan yapılmış bir düzen mevcuttur. Buranın çeşme olabileceği düşünülmektedir. Güney Cephesi'nde ana ve ek mekânla birlikte ben duvarından oluşur. Batısındaki kod 2 metreye kadar yükselir. Bu cephede altta üç, üstte bir pencere ve mihrap çıkıntısı yer alır. Bütün pencereler dikdörtgen formundadır. Batıdaki kod seviyesi diğer cephelerden daha yüksektir.

¹³⁹ Sarya Erboğa, **a.g.m.**, s.88-89.

¹⁴⁰ Aslanapa, **Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıç ve Gelişmesi**, s.3-6.

Cephenin kuzey yönü daha pahalı köşesi ise daha yuvarlaktır. Kuzey cephesinde minare, son cemaat yeri, ek ve ana mekânlar bulunur. Ana mekânın önündeki son cemaat yeri. Ortada iki sütun, doğuda beden duvarı, batıda ise minare kaidesi üzerine oturan üç sivri kemerle taşınır. Sütunlar kadesiz zemin üzerinde yükselir. Yanları kapalı son cemaat yerinin kemer açıklıkları camekânla kapatılmıştır. Son cemaat yerinin batı duvarlarında yeni doldurulmuş sivri kemerli niş bulunur. Batı gözünde Şeyh Muhammed Mağribinin mezarı bulunmaktadır. Sütunlar kuzey cephe duvarına sivri kemerlerle bağlanmıştır. Son cemaat yerinin üzerinde üç adet basık kubbe ile örtülmüştür. Sade silmelerle üçgen şeklindeki düzenlemeler ile üst örtüye geçiş sağlanır. Mekânın üzerini örten kubbede kasnak yoktur. Bütün üst örtü bölümleri saç ile kapanmıştır. Kuzey beden duvarında sarı renkli mermer kaplı sivri kemerle düz lento açıklığı ve iki ahşaptan kanattan giriş kapısı ile iç mekânageçilir. İç mekân, orta mekân ve doğu-batı yönündeki yan mekânlardan oluşur. Yan mekânlar ise orta mekânda, ortadaki sütuna ve yanlardaki beden duvarlarına yaslanan ikişer sivri kemerle birbirinden ayrılır. Toplamda sekiz pencere ile kuzey, güney ve doğu duvarları ile kubbe eteğinde ikişer iç mekân aydınlatılmıştır. Pencerelelerin dış yüzeyi söveli ve hafif mazgal biçimindedir. Kuzey duvardaki giriş kapısı yuvarlak kemerlidir. Kubbe eteğinin doğu ve batısında bulunan pencereler ise yuvarlak kemerli ve küçüktür. Güney duvarda bulunan Mihrapyarım daire planlı ve yarım kubbe kavsaralı şekilde sivri kemerle düzenlenmiştir. Sade mukarnas sıralı bir kuşak kavsara eteğinde bulunur. Caminin minare kaidesi son cemaat yeri yüksekliğine kadar uzanır. Doğal afetlerden dolayı yıkılmış olan minare 1970’te tekrar yaptırılmıştır. Minare tek şerefeli taş malzemesi ile inşa edilmiş üzeri baklava dilimleri ile süslenmiştir. Üst kısımda şerefesi bulunur. Şerefe altlığı taşa işlenerek üç kademeli kuşakla düzenlenmiştir. Gövdesinden daha ince olan petek kısmı konik taş külahla biter. Son cemaat yeri cephesinde altı kollu bir yıldızdan gelişen gül bezek motifi vardır. Devamında iki rozet vemihrabında mukarnas sırası ile son cemaat ve ek mekânda ise tuğladan yapılmış zikzaklar bulunur. Üst örtü tuğla ile örülmüş kubbe kasnağı düzgün kesme taşlarla tuğla malzemesinden yapılmıştır. Yapıda onarımlar olsa da genel itibarıyla orijinalliğini korur.

Muş sınırları içinde bulunan eski adıyla Şeyh Abri olarak bilinen gümümüzde ise Esenlik Köyü olarak adlandırılan bölgede 1325 yıllarında inşa edildiği düşünülen Şeyh Abdülmelik Cami’nin, Sutaylıların bölgede hâkim olduğu dönemde yapıldığı düşünülmektedir. Taç kapısı üzerinde iki satırlık bir kitabesi bulunur. Yapının banisinin

ismi verilmemiş ancak vakfiyesine bakılarak Şeyh Abdülmelik olduğu tespit edilmiştir. Dikdörtgen alan üzerinde kurulan caminin kuzey yönünde küçük avlusu bulunmaktadır. Mihrap duvarına paralel iki nefli ve mihrap önü kubbeli plan şeklinde olan caminin minaresi yoktur. Neflerin üzeri dıştan kırma çatıyla örtülmüş güneyde dört, kuzeyde üç, batıda ise bir payanda bulunur. Payandalar tabandanyukarı doğru daralır. Doğu ve batı cephelerde mazgal pencereler bulunur. Yapının mihrabı külahla sonlanan yuvarlak çıkıntı ile güney beden duvarı üzerine vurgulanmıştır. Sekizgen kasnak üzerinde primidal külah ile örtülmüş mihrap önü kubbesi ile dikkat çeker.

Yapı kesme taşlarla inşa edilmiş, dış cephelerinde taç kapı haricinde herhangi bir süsleme bulunmamaktadır. Sade bir düzenlemeye sahip olan taç kapı dıştan düz, içten dört şeridin kesişmesiyle oluşmuştur. Zencerek motifi ile iki bordürle üç yandan çevrelenmiştir. Mukarnas dizileri iri şekilde olup beş sıra şeklinde kavsara altında kapı açıklığı bulunur. Köşelerinde çiçek işlemelerinden oluşan iki büyük rozet vardır. İlk sırada ise geometrik yıldız geçmeli bir rozet bulunur. Sütunçelerin üst kısmında ise iki stilize çiçek rozeti bulunmaktadır. Kavsara üzerinde taşa kazınmış şekilde yapı tarihini veren iki satırlık kitabe bulunur. Caminin mihrabı dikdörtgen sade silmelerle çevrili, yarım yuvarlak plana sahip mihrap nişi istiridye kabuğu şeklindeki kavsaraya sahiptir. Mihrabın üzerinde geometrik yıldız geçmeli süslemeli iki silme ve iki yanda stilize çiçek rozetler bulunur. Rumi, palmet, kuru dal şeklinde kabarık bitkisel süslemeler işlenmiştir. Mihraptaki bu süslemeler Artuklu geleneği olarak görülmüştür.¹⁴¹

3.4. Doğu Anadolu'da Selçuklu Yansımaları

Anadolu'da bulunan ilk Türk cami örneklerinden olan Diyarbakır Ulu Cami 1091-92 tarihinde yapılmıştır. Çiçekli kûfi kitabesinde Melikşah'ın adı geçer. Bu sebeple Büyük Selçuklu eseri olarak kabul edilir. İki katlı revaktan oluşması Emevî yapılarını andırır. İlk şekli ile güneydeki harim yani esas ibadet mekânı ile bütünleşen üç yanı revaklı avludan oluşmaktaydı. Avluya kuzey, doğu ve batı olarak üç girişten girilir. Avlu zemini, revaklar, alt geçitler tümüyle bazalt taşlarla kaplıdır. Avlunun ortasına namazgâh, şadırvan ve havuz Osmanlı döneminde eklenmiştir. Caminin Hanefiler bölümü avlunun güney tarafında kalır. Burada harim mekânı mihraba dik uzanan sahn ile iki yandan kible

¹⁴¹ Ayşe Denkbalbat Çobanoğlu, **Muş Esenlik Köyünde Bir Orta Çağ Yapısı: Şeyh Abdülmelik (Şeyh Abri) Cami ve Vakfiyesi**, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 12, Sayı 62, 2019, s.508-512.

duvarına paralel üçer sahin bulunur. Cami cephesinin orta kısmı üç katlı olarak düzenlenmiş altta bulunun mihrap nişinde birer pencere açılmıştır. Orta kesimde ise sıra halinde üç pencere bulunur. Batı kanadı ortaya yakın minareden sonra iki payandayla üç eşit parçaya bölünmüştür. Kare gövdeli minareye sahip yapının batı kesiminde külahın bitimine kadar 39,75 metre kadar uzanır. Doğu ve batıda bulunan maksureler dikdörtgen planlıdır. Maksurelerin neden yapıldıkları tam olarak bilinmemektedir. Avluya bakan cephelerde iki katlı sütun düzeni devam eder. Avlunun batı cephesi Roma tiyatrosuna benzer silme ve sütunlardan oluşur.

Erzurum'da Alâeddin Keykubat'ın kızı Hudâvend Hatun'a mal edilen Hatuniye Medresesi diğer adıyla Çifte Minareli Medrese 1253 yılında yapıldığı düşünülen Selçuklular döneminden kalma bir eserdir. Sır duvarlarına dayalı medrese mimari yönden bütün unsurları içinde barındıran yüksek cepheli, iç mimari ihtişamlı bir yapıdır.¹⁴² Oldukça özenli bir işçiliğe sahip olan yapı dört eyvanlı, etrafı revaklarla çevrili, açık avlulu iki katlı bir plana sahiptir. Düzgün dikdörtgen üzerine oturtulmuş yapı kible duvarına dönüktür. Anadolu'da ilk çifte minareli portele sahip bu yapının iki yandan yükselen minareleri yan kanat halinde portele ilave edilmiştir. Yapının taç kapı nişi mukarnaslı kavsara ile örülmüş on dört mukarnas sırası şeklinde dizilmiştir. Bu kavsaranın hemen altında kitabe kuşağı olduğu düşünülen boş bir şerit bulunur. Burada başlık ve sütunçeler bitkisel formlarla çerçeve şeridi ve niş yüzeyi ise geometrik şekillerle bezenmiştir. Minareler tuğladan yapılmış, silindirik gövdeli ve yivlidir. Şerefenin altında çinileri dökülmüş süslemeli bir kuşak yer alır minarelerden biri doğuda sarmal yivli şekilde diğeri batıda baklavalı halde tezyin edilmiştir. Yapı iki katlı, üstü açık avlu etrafında sıralı odalar şeklinde düzenlenmiştir. Doğu-batı kanadında bulunan hücrelerin aydınlatılması üst katta revakta açılan bir pencere ile sağlanmaktadır. Doğu eyvan yıldız batı eyvan çapraz tonozla örtülmüştür. Başlangıç kemerleri ise avluya bakan yüzeylerde dört adet süsleme bordürü ile bezenmiştir. Cephelerde süslemeler taç kapılarda yoğun görülür. Taç kapının çevresi beş süsleme şeridi ile doldurulmuştur. Medrese portalının iki yanında palmiyeye benzeyen hayat ağacı ve çift başlı kartal motifi görülür. Ağaç gövdesinde hilal ile birleşen çift ejder yer alır. Dallar arasında kuş ve meyve figürleri bulunur.¹⁴³

¹⁴² Aslanapa, **Türk Sanatı**, s.152.

¹⁴³ Gökhan Çalışır, "Erzurum Çifte Minareli Medresesinin Desen Tezyinatının Tespiti ve Dijital Ortama

Harput'ta bulunan Arap Baba Mescid'i özellikle Anadolu'nun en önemli yapılarından biridir. Kitabesinden 1279-80 yıllarında 3. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde Arapşah b. Şaban tarafından inşa ettirildiği bilgisine ulaşılır. Doğuda kare kubbe planıyla batıda sivri tonozlarla örtülü bir yapıdır. Girişine doğu köşesindeki taç kapıyla geçiş sağlanır. Taç kapının batısında beşgen kürsüyle yükselen silindirik gövdeli minare bulunur. Minare gövdesi sırlı tuğlalar ile örülmüştür. Mescidin kubbe geçişleri Türk üçgeniyle sağlanmıştır. Güney duvarındaki mihrap çini mozaiklerle kaplıdır. Yapı günümüzde yanlış onarmalar sonucu bozulmuştur. Yıkık kitabesiyle 1185 yılında yaptırıldığı bilinen Ahi Musa Mescit günümüze ulaşabilmiş en önemli Artuklu eserlerindedir. Dikdörtgen planlı doğu-batı yönünde uzanan mescidin güneyinde türbe vardır. Kaba yonu taşla ve moloz taşlarla inşa edilmiştir.¹⁴⁴

Siirt Ulu Cami Doğu Anadolu'da Selçuklulardan kalan ilk çini mozaik süslemeli cami olma özelliğine sahiptir. 1129 yılında Irak Selçukluları Mugisüddin Mahmud (ö.1131) tarafından yapıldığı düşünülen yapının ön tarafta mihrap izi bulunan iki tuğla üzerine bir kubbeden ibaret olduğu tespit edilmiştir. Doğusuna ve batısına küçük kubbe, eyvan ve tonozlarenerek yapı genişletilmiş mihrap nişlerinde çiçekli sülüs, ayet frizi ve firuze çini izleri bulunmaktadır. Eski tuğla payelerde yuvarlak dilimli kemerler mevcuttur. Süslemeler yüksek kare üzerinde kufi yazılar, geometrik geçmeler, örgü ve yıldız motifleri ile firuze sırlı tuğlalardan oluşur.¹⁴⁵

Van'da bulunan Kızıl Cami, Van Kalesi'nin güneyinde Tebriz Mahallesi'nde bulunmaktadır. Doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen formda inşa edilen kuzey duvarına bitişik kare kaideli minaresi vardır. Günümüze yapının tamamı ulaşamamıştır. Caminin kitabesiolmadığı için yapının tarihine ilişkin net bilgi mevcut değildir. Bu yüzden yapım tarihi ve mimarı hakkında kesin bilgi yoktur. Minarenin yapım tekniği malzemeleri incelendiğinde mimari özelliklerinin muhtemelen 13. yüzyıl Selçuklu dönemine ait olabileceği düşünülmektedir. Caminin güney, doğu ve batı yönleri moloz taşlarla kaplı kuzeyi ise avlu ile çevrelenmiştir. Avlunun kuzey bölümünde su kuyusu bulunur. Camiye giriş kuzey duvarındaki genişlikle çift kanatlı ahşap kapı yardımıyla sağlanır. Güney beden duvarının ortasında kenarları sütunçelerle çevrilmiş mihrap nişi bulunur. Mihrabın

Aktarılması", Sakarya: Sakarya Üniversitesi, SBE, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2019, s.14-15.

¹⁴⁴ Şakir Çakmak, a.g.e. s.151-153.

¹⁴⁵ Aslanapa, **Türk Sanatı**, s.103.

iki yanında kuzey duvarının batıköşesi ile doğu ve batı duvarlarında toplamda 5 adet pencere yer alır. İç mekân örtüsü beşik tonozlarla orta sahnin ise kubbe ile kaplanmıştır. Kubbe ve tonozların yapımında tuğla, yapıyı oluşturan beden duvarlarının tümünde ise kesme taş kullanılmıştır. Camide süsleme öğeleri görülmemiştir. Minare caminin giriş kapısının doğusunda yer alır. Kare kaideli, silindirik gövdeli, tek şerefeli minareler grubundadır. Sağlam hali ile minare 30*77 metre yüksekliğindedir. Minareye giriş batıdan üzeri düz kemerle geçilmiş kapı ile sağlanır. Silindirikkare levhalar biçiminde kesme tuğladan sekiz kollu geçme motifleri ile iki levhanın birleştiği beş köşeli yıldızlardan oluşan süsleme kuşağı mevcuttur. İki adet yuvarlak çini çanak bulunur. Bu süslemeler alçı yuvalara yerleştirilmiş Firuze ve lacivert renkli sırçalardan oluşur. Minarenin iç bölümünü aydınlatmak amacıyla güney ve kuzey yönlerden iki mazgal pencere açılmıştır. Sekizgen üç köşe küresel pahla yumuşatılmış ve gövdeye geçiş sağlanmıştır. Rüzgârlardan dolayı sadece güney cephesinin bozulmadan gelebildiği anlaşılmaktadır. Gövdesi yatay istif, düz örgü, derz tekniğinde düzenlenmiş tuğla sıraları ile oluşmuştur. Minarenin içi de taş ve tuğla malzemeleri ile inşa edilmiştir. Girişinin güneyinde silindirik çekirdeğin etrafını dönen helezonik merdiven basamağı günümüze ulaşabilmiştir. Yapıyı oluşturan beden duvarlarının tümünde kaba sıralı taş kullanıldığı görülür.¹⁴⁶

Ahlât, Süphan ve Nemrut dağları arasında Van Gölü'ne bakan eğimli araziler üzerine kurulmuş bölgedir. Bölge Türkler açısından önemli bir mevki olarak yerleşim yeri haline getirilmiştir. Selçukluların bölgede hâkimiyet kumasıyla birlikte Oğuz ya da Türkmen şehri olarak da anılmaya başlamıştır. Selçuklular döneminde Ahlâtşâhların bulunduğu bir bölge haline gelmiş¹⁴⁷ Türklerin kültür merkezlerinden biri olma özelliğine sahip bu yerde pek çok mimari yapının varlığı söz konusudur. İlk olarak Ahlât'ta bulunan Ulu Cami örnek gösterilebilir. Banisi ve mimarı bilinmemektedir. Yapılan kazılar sonucu caminin duvarında kalan izlerden 12. yüzyıla ait olduğu tespit edilmiştir. Cami doğal afetler, savaş ve tahribatlardan dolayı günümüze ulaşamamıştır. Yapıda bulunan kalıntılardan moloz dolgu malzemesi ve kesme taş malzeme kullanıldığı görülür. Yapının

¹⁴⁶ Şahabettin Öztürk, **Eski Van Şehri Kızıl Cami Kazı- Rölöve, Restitasyon ve Restorasyon Proje Uygulaması Hakkında Bir Araştırma**, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 12, Sayı 65, 2019, s.453-465.

¹⁴⁷ Recep Yaşa, **Doğu Anadolu'da Bir Kültür Merkezi: Ahlât**, Sakarya: Karatekin Eğitim Fakültesi Dergisi, s.15.

kubbe ile örtülü olduğu düşünülmektedir. Caminin mihrap duvarı, minare kaidesi ve taç kapı bölümü sağlam durumdadır. Yapının güney cephesinde yarım yarım kalan bir mihrabiye nişi zencerek motifi ile bezenmiştir. Minareye yakın yerlerde Firuze sırlı dikdörtgen çiniler bulunur. Minare gövdesinin sırlı tuğlalarla kaplı olabileceğini gösterir. Ayrıca kalan parçaları arasında sekiz kollu yıldız geçmeli motifler bulunur.¹⁴⁸

Adilcevaz bölgesinde Eski Cami ya da Ulu Cami olarak bilinen yapı Van Gölü'ne uzanan meyilli bir arazi üzerinde kesme taş ve kaba yonu taşı ile inşa edilmiştir. Bitlis'te hemen hemen bütün yapılarda yontulmuş blok taşlar ve kireç taşı kullanılmıştır. Cami doğu-batı yönünde dikdörtgen plana sahip beş tonozlu bölümden oluşmaktadır. Yapının beden duvarı ve iç mekânlarında kemer, tonoz gibi öğelerinde iki tip yapı malzemesi kullanıldığı görülür.¹⁴⁹

Muş'un Bulanık ilçesinde bulunan Mollakent Köyü Cami'nin kitabesinde 1295 tarihli olduğu yazılıdır. Caminin batısında eski cami kalıntısı, kuzeyinde cepheyi kaplayan tekke, doğusunda ise duvarla çevrili avlusu bulunur. Düz bir alana oturtulmuş caminin ölçüleri 10*9,45 metre olup kare bir mekândan oluşur. Doğu cephesinde beden duvarı üzerinde güneyde pencere, kuzeyde sivri kemerli giriş kapısı bulunur. Kavсарasında yedi dilimli kemer içinde kitabe bulunur. Düz lentolu kapı açıklı metal kapıyla kapatılmıştır. Caminin üstü saca kaplı kırma çatı ile örtülüdür. Harimi kare şeklinde bir mekân sayılır. Kare iç mekân ortada sütun, duvar yüzeylerinde konsola yaslanan dört eşit bölümden oluşur. Güney duvarda mihrap ve sağında minber yer alır. Doğu-batı yönde birer pencere bulunur. Mihrap yuvarlak kemerli, yarım nişli, yarım kubbe kavсарalıdır. Beş basamakla çıkılan köşk bölümü sivri kemerlidir. Üstte küçük taş külahla sonlanır. Harim dört küçük kubbe ile örtülüdür. Pandantif kubbe modelindedir. Ahşap korkuluk ile çevrili güney yönün doğu-batı uçları yarım daire şeklinde birer çıkmaya sahiptir. Caminin minaresi bulunmamaktadır. Caminin büyük bölümü kesme Ahlât taşından yapılmış ve orijinal yapısı korunmaktadır.¹⁵⁰

¹⁴⁸ Sarya Erboğa, "Ahlât Türk İslam Dönemi Dini Mimarisi", Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2018, s.17-18.

¹⁴⁹ A. Esin Kuleli, Muhterem Demiroğlu, **Adilcevaz (Eski) Ulu Cami'nde Kullanılan Ahlât Taşı ve Değerlendirilmesi**, İstanbul: 65. Türkiye Jeoloji Kurultayı, 2012, s.510.

¹⁵⁰ Kulağuz, **Muş ve Çevresindeki Türk Mimari Eserleri**, s.53-54.

Aşağıda bölge ve cami ile ilgili olarak 2021 yılında yapılan envanter kaydı bulunmaktadır¹⁵¹

YÜNÖREN CAMİİ

İli: MUŞ

İlçesi: Korkut

Mahalle/Köy: Yolgözler (Yünören)

Adres:

Kategori: Camii

Pafta/Ada/Parsel: K48d01c1a / 127 / 1

Dönemi:

Koruma Derecesi:

Camii düzgün kesme taş ile yapılmıştır.

Dikdörtgen bir silme içine alınan giriş kapısı, basık kemerli ve etrafına silmeler yapılarak kapının etrafının çevreleyecek şekilde farklı boyutlarda tırtırlarla cephe kısmı hareketlendirilmiştir.

- Basık kemerin üst kısmına ise camii kitabesi yazılıdır.
- Kitabe ile süslemeler sivri kemerli bir kavsara içine alınarak yapılmıştır.
- Kitabe doğal afetlerden dolayı tahrip olmuştur.
- İki satır halinde kazıma tekniğiyle yazılan camii kitabesi yer yer döküldüğü için tam olarak okunmamaktadır.
- Kitabenin hemen üst kısmına ise üçgen formda içine bitkisel ve geometrik süslemeler yapılmıştır.

Caminin harim mekânına girmeden önce enine dikdörtgen formlu bir bölüme giriş yapılır. Bu bölüm üç adet çapraz tonozla üzerleri kapatılmıştır.

Çapraz tonozlar dört adet duvardan çıkıntı yapan paye üzerine oturtularak her payenin alınlık kısımları üçer adet silmelerle hareketlendirilmiştir.

¹⁵¹ **Doğal ve Kültürel Varlıkları Koruma Envanteri**, Muş İli, Korkut İlçesi, Yolgözler Köyü, Yünören Camii, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2021. (Yayınlanmamış).

Orta bölmede çapraz tonozun ortasında bir aydınlatma penceresi bırakılmış.

Girişin hemen sağ tarafında süslemesiz bir mihrap yapılmış ve mihrabın her iki yanlarında silmeler mevcuttur.

Bu kısım zeminden biraz yüksek tutulmuş ve batınına bir adet pencere bırakılmıştır.

Girişin solundaki bölümün köşesine küçük boyutlu bir kapı bırakılmıştır.

Orta bölmeden sivri kemerli çift silmeli bir kapıyla harem mekânına giriş sağlanılmıştır.

Harem mekânı tek sahnalı ve üzeri beşik tonozla örtülüdür.

Girişin hemen sol kısmına duvarla bütünleşik 11 adet merdivenle çıkılan ve basık kemerli bir kapıyla çatıya çıkılmaktadır.

- Caminin kible duvarına yapılmış olan mihrab beden duvarına kazılarak yapılmıştır.
- Mihrabın her iki yanına birer silmeler yapılmıştır.
- Mihrabın üst kısmına iki adet küçük aydınlatma amaçlı pencere bırakılmıştır.
- Caminin her iki mihrabı içinde kible beden duvarında mihrap hizasına kadar dikdörtgen kaide üzerine saçak bırakıldıktan sonra yarım daire şeklinde saçağa kadar devam etmiştir.

SONUÇ

İslamiyet'in kabulünden sonra İslam coğrafyasında, şaşalı sanatın ilk örneklerini Emevîlerin verdiği görülür. Ardından Abbâsî Devleti ile İslam sanatı gelişmeye devam etmiş giderek büyümüştür. Karahanlı Devleti ile görkemli örneklerini gördüğümüz Türk İslam sanatı Gazneli, Büyük Selçuklu devamında Anadolu'da kurulan diğer Türk devletleri ile gelişmeye devam etmiştir. Özellikle Türkiye Selçuklu Devleti'nin kendi kültürel birikimleri ile İslam medeniyeti dairesinde yapmış olduğu dini yapılar özgün eserler olarak tarihe imza niteliğindedir. Türk mimari sanatı incelendiğinde en gözde yapılardan olan camiler başta olmak üzere medrese, mescit, külliye, türbe, kervansaray, kale, köşk gibi çeşitli yapılar öne çıkar. Bölgelere göre farklı yapı malzemeleriyle inşa edilen, ince işçilikleriyle dikkat çeken eserler farklı tekniklerle yapılmıştır. Eserlerde süsleme olarak geometrik, bitkisel, rumi, palmet, yazı çeşitleri ile süslemeleri veya bazı eserlerde görülen hayvan figürleri yapıların en gözde bölümleri olmuştur. Cami, kervansaray gibi bazı yapılarda en çok dikkat çeken unsurlar ise genellikle taç kapılardır. Bu eserlerin pek çoğu günümüze ulaşamamış olsa da geriye kalan eserler yapıldıkları dönem hakkında bilgi sunmaktadır. Yapıların dış cephesini süsleyen taç kapılar dışında anıtsallık içeren portallar da kullanılmıştır. Portal nişleri genellikle kavsaralı, önde sivri kemerle dikdörtgen taş işçilikleri bordürlerle kuşatılmıştır. Portallerde genellikle iri rozetler bulunur. İç bölgede yayvan kemerli kapı açıklıkları ve kenarlarda nişler bulunur. Nişlerin yan duvarında ise mihrabiyeler yer alır. Camilerde bulunan eyvan, kubbe, sütun, kemer, mihrap, minber gibi farklı bölümlerin yine zengin taş işçilikleri dikkat çeker. Bu bölümlerde görülen firuze, patlıcan moru, lacivert renkli, sırlı tuğlalar, geometrik düzenlemeler, çini süslemeler, yazı şekilleri Türkiye Selçuklu katkılarıyla gelişmiş öğelerdir. Özellikle 13. yüzyılın ilk dönemlerinde kabartma örneklerine sıkça rastlanır. Aslan, boğa, ejder, çift başlı kartal, balık, tavşan vb. birçok kabartma örneği dikkat çeker. Anadolu'da bulunan pek çok eserde bu kabartma unsurları görülmektedir. Kabartma sanatına bir başka örnek hayat ağacıdır. Hayat ağacının geçmişi insanlık tarihi kadar eski olmakla birlikte gelmiş geçmiş bütün milletler hayat ağacına farklı inançlarla bağlı kalmışlardır. İslamiyet'te de hayat ağacının yeri oldukça önemlidir. Bu sebeple özellikle mimari yapılarda bu figür sıkça kullanılmıştır. Örnek olarak Sivas Gök Medrese, Konya İnce Minareli Medrese ve birçok yapı verilebilir. Ancak çalışma konumuz olan Yünören Cami'sinde bu örnek bulunmamaktadır. Türk mimari eserlerinin daha birçok özelliği

bulunmaktadır. Bütün özellikler bu yapıları yegâne kılan unsurlardır. Bu yapılar Anadolu'nun çeşitli yerlerini zenginleştirmiş kültürel, sanat, turizm açısından önemli ölçüde etkilemiştir.

1071 zaferinden sonra Anadolu'da başlayan iskân hareketi doğudan batıya siyasi teşekkülleri ortaya çıkarmıştır. Doğu Anadolu'da Kubbetü'l-İslam olarak bilinen Ahlât ve çevresi önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri olarak bölgenin hem inanç hem de kültür turizminin odağı olmuştur. Gerek mimaride kullanılan malzeme gerek eserlerin özgün yapısı hem Selçuklular hem de bu dönemde kurulan siyasi teşekküllerin izlerini taşımaktadır. Tezimizin konusu olan Muş İlinin Korkut İlçesine bağlı Yünören Köyünde bulunan Yünören Cami, kitabesi olmadığından hangi dönemden ve kim tarafından yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Mimari özellikleri incelendiğinde ise ana malzemesinin taş olduğu, taç kapısının Ahlât taşıyla yapıldığı, yazı ve süslemelerin rumi motiflerle işlendiği görülmektedir. Sade yapıda olan bu caminin taç kapısı dışında herhangi bir süsleme ögesi yoktur. Üç kitabesi bulunan caminin duvara kazılı sadece iki kitabesi mevcuttur. Bu kitabeler yeterli bilgiyi verememektedir. Caminin mimari yapısı incelendiğinde Selçuklu yapısı olma özelliği yüksektir. Kitabelerde yazan "*Halil*" isminden ötürü ise bölgeye gelmiş olabilecek Akkoyunlu beylerinin camiye yaptırdığı düşünülmektedir. Ayrıca Ahlât'ta bulunan Akkoyunlulara ait Emin Bayındır Mescidine sadelik açısından benzetilmiş ancak yapı yerinde incelenmiş ve herhangi bir müşabehet tespit edilememiştir. Kesin bir kanıt olmadığından ve ihtimaller dâhilinde incelemeler yapıldığından caminin hangi döneme ait olduğu ve kim tarafından yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir.

Bu çalışma yapılırken karşılaşılan en önemli zorluk eser ile ilgili verinin hayli az olmasıdır. Eserin kendisi mihman alınarak yapılan çalışmada bölge ile ilgili Orta Çağ kaynakları taranmış, Osmanlı ve Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde araştırma yapılmıştır. Yapılan çalışmada ulaşılabilen bilgilerde Yünören Cami ile ilgili herhangi bir veriye rastlanmamıştır. Osmanlı arşivinde yakın Yünören ile ilgili yakın dönem bilgileri olsa da cami ve vakfiyesi ile ilgili bilgi görülmemiştir.

Yünören Köyü Camisi Ahlât'a yakınlığı, zengin taş işçiliği sebebi ile Ahlâtlı bir usta tarafından yapıldığı varsayılmakta; yine bu camide de örneğini gördüğümüz kapalı ve üstü fenerli son cemaat yeri alanının Türkiye Selçukluları ile Anadolu'da görüldüğü

bilgisi erken tarihte bu caminin yapıldığı kanısını oluşturmuştur. Caminin kitabeleri üzerindeki yazıların tahrif/tahrip olması bize cami hakkında somut bilgi vermese de okunabilen bazı kelimelerden yola çıkılarak çizgi yazı tekniğinin, anıt ve mezar taşlarında Ahlât'ta yaygın olarak görülen örneklerden olması yine caminin erken döneme tarihlenebileceğini düşündürmektedir. Ahlât'ta 1222 tarihli Şeyh Necmeddin Türbesi'nin kitabesi bu konuda örnek bir metindir.

Çalışmanın en büyük zorluğu bu iken bölgenin tarihi geçmişi düşünüldüğünde cami ve yakınında bulunan mezarlıkların tarihlmeleri de dikkate alınarak hassas bir değerlendirme yapılmıştır. Yeni veriler ışığında bu bilgilerin güncellenebilirliği unutulmayarak cami üzerindeki her bir öge ile ilgili mukayeseli inceleme yapılmış genel hatlar ortaya çıkarılmış ve eserin Selçuklulardan izler taşıdığı görüşüne varılmıştır.

KAYNAKÇA

- Aladağ, Zehra, “Konya Türkiye Selçuklu Eserlerindeki Çini Mukarnas Tasarımları”, **(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, 2013.
- Alyap, Levent, “Saltuklu Eserlerinden Tepsi Minare Üzerindeki Kufi Minarenin Kaligrafisi Üzerine”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, 2019.
- Arslan, Selahattin, “Muş İli ve Bağlı İlçelerde (Muş Merkez-Varto-Bulanık-Malazgirt-Korkut- Hasköy) Tarihi Mezar Taşları (Tespit-Transkript-Değerlendirme)”, **(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Uşak Üniversitesi SBE, 2019.
- Aslanapa, Oktay, **Anadolu’da İlk Türk Mimarisi Başlangıç ve Gelişmesi**, Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1991.
- Aslanapa, Oktay, **Türk Sanatı**, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1989.
- Aydın, Mehmet, “Türk-İslam Medeniyeti”, **Akademik Araştırmalar Dergisi**, Sayı 15, 2013.
- Aydoğmuşoğlu, Cihat, “İslâm Coğrafyacılarına Göre İsfahan”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 10, Sayı 48, 2017.
- Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı, “Türk Sanat Gelenekleri”, **Yıllık Araştırmalar Dergisi**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Cilt 1, 1956.
- Büyükkara, Mehmet Ali, “Vehhâbilik”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul: Cilt 42, 2012.
- Can, Yılmaz ve Recep Gün, **Ana Hatlarıyla Türk-İslam Sanatları ve Estetiği**, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2006.
- Can, Yılmaz ve Recep Gün, **İslam Sanatına Giriş**, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2009.
- Cantay, Tanju, “Avlu”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, İstanbul: Cilt 4, 1991.
- Çakmak, Şakir, “Hüzünlü Kent: Harput”, **Sanat Tarihi Dergisi**, Sayı 15, 2006.
- Çalışır, Gökhan, “Erzurum Çifte Minareleri Medresesinin Desen Tezyinatının Tespiti ve

- Dijital Ortama Aktarılması”, (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**), Sakarya Üniversitesi SBE, 2019.
- Çam, Nusret, “Erzurum Kale Cami”, **Vakıflar Dergisi**, Ankara: Sayı 19, 1985.
- Çav, Erkan, “Doğu Gezisi: Elâzığ, Diyarbakır, Batman, Mardin, Şanlıurfa, Gaziantep ve Hatay’ın Bereketli Hilal Bölgesinin Kültür ve Medeniyet Birikimi”, **Milat Gazetesi** (8 günlük yazı dizisi), Yayın Tarihi: 11-18 Ağustos 2019.
- Çetin, Yusuf, “Erciş’te Yeni Bulunan Ahlatşahlar Dönemine Ait Bir Mescit Kitabesinin Düşündürdükleri, Van”, **The Journal Of Academic Social Science Studies**, Sayı 83, 2020.
- Çıplak, Esra, “Selçuklular Zamanında Muş”, **Muş Tarihi**, İdeal Kültür Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul 2021.
- Denkhalbant Çobanoğlu, Ayşe, “Muş Esenlik Köyünde Bir Orta Çağ Yapısı: Şeyh Abdülmelik(Şeyh Abri) Cami ve Vakfiyesi”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 12, Sayı 62, 2019.
- Doğal ve Kültürel Varlıkları Koruma Envanteri, Muş İli, **Korkut İlçesi, Yolgözler Köyü, Yünören Camii**, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2021. (Yayınlanmamış).
- Doğan, Belkıs, Doğan, Aziz, Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletlerinde Mimari ve Sanat Üslubu Üzerine Bir Değerlendirme, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi**, Cilt 6, Sayı 1, 2017.
- Ebu Bekri Tıhrânî, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, Mürsel Öztürk (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, Cilt 2, 2014.
- Erarslan, Alev, “Orta Çağ Mimarlığında Eyvan Kullanımında Mekân-İşlev İlişkisi”, **Megaron Journal Dergisi**, Sayı 3, 2012.
- Erboğa, Sarya, “Ahlât Türk İslam Dönemi Dini Mimarisi”, (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**), Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, 2018.
- Erkman, Halil Sencer, “Selçukludan Osmanlıya Anadolu Türk Mimarisinde Mukarnas Örtülü Taç kapı İmgesinin Kuruluşu Biçim ve Anlam İlişkisi Üzerine Bir Deneme”, Kayseri: **DüşünenŞehir Dergisi**, 2019.

Eser, Mithat, “İlk Dönem İslam Tarihinde Muş ve Çevresi”, **Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi**, İsem Yayınları, Sayı 22, 2011.

Francis Joseph Steingass, **Persian-English Dictionary**, London: 2. Baskı, 1930.

Genç, Reşat, **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, TTK Yayınları, Ankara: 2002.

Ghadim, Farshid Iravani, İran ve Anadolu Apadanaları, İstanbul: **Tarih Boyunca Saray-Hayatı ve Teşkilatı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi**, 2006.

Güler, Mustafa ve İlknur Aktuğ Kolay, “XII. Yüzyıl Anadolu Türk Camileri”, **İTÜ Dergisi**, Cilt 5, Sayı 2, 2006.

Gündüz, Filiz, “Nebî Cami”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, İstanbul: Cilt 32, 2006.

Hasan Enverî, **Ferheng-i Feşorde-i Sohan**, Tahran: Cilt 2, İntişârât-ı Sohan, 1382.

Haspolat, Yusuf Kenan, **Diyarbakır Camileri I**, e-kitap, ISBN: 978-605-9064-02-6, Ağustos 2014.

Hillenbrand, Robert, **İslam Sanatı ve Mimarlığı**, Çiğdem Kafescioğlu (çev.) İstanbul: Homer Kitabevi ve Yayıncılık, 2005.

<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.3644.pdf>

ibn Bîbî, **el-Evâmirü'l-Alâî'ye fî'l-Umûri'l-Alâ'iy**e, Ankara: 2 Cilt, Mürsel Öztürk (çev.), KB Yay., 1996.

ibn Bîbî, Nâsırüddîn Hüseyin b. Muhammed b. Alî el-Ca'ferî er-Rugadî el-Münşî, **Anadolu Selçukî Tarihi**, Nuri Gençosman (çev.), Ankara: Uzluk Basımevi, 1941.

ibnü'l-Esir, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, **el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi**, Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe (çev.), Mertol Tulun (redaktör), 10 Cilt 8, 9 ve 10, İstanbul: Ocak Yayınları, 2016.

ibnü'l-Ezrak, Ahmed b. Yûsuf b. Alî b. el-Fârikî, **Mervanî Kürtleri Tarihi**, M. Emin Bozarıslan (çev.), İstanbul: Koral Yayınları, 1975.

ibnü'l-Ezrak, Ahmed b. Yûsuf b. Alî b. el-Fârikî, **Meyyâfarıkîn ve Âmid Tarihi** (Artuklular kısmı), Ahmed Savran (çev.), Erzurum: Fen Edebiyat Fakültesi

- Yayınları, 1992.
- Kafesoğlu, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1997.
- Kılıcı, Ali, “Ahlât Ekolünden Yunören Köyü Camisi”, **Celal Esad Arseven Anısına Sanat Tarihi Semineri Bildirileri**, İstanbul: Banu Mahir (haz.), 2000.
- Kındıgılı, Muhammet Lütfü, “Kemah Mezar Anıtları”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 23 (Özel Sayı), 2019.
- Kırcaali, Alican, **Diyarbakır Parlı (İparlı) Safa Cami ve Tezyinat Özellikleri**, Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi, 2017.
- Kök, Elif, **Türk Sanatında Asya Sanat Tarihi Araştırmalarında İslam Öncesi**, İstanbul: Kitabevi, 2014.
- Kuban, Doğan, **Çağlar Boyunca Türkiye Sanatının Ana Hatları**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017.
- Kuban, Doğan, **Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler**, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2010.
- Kulağuz, Bülent Nuri, “Muş ve Çevresindeki Türk Mimari Eserleri”, (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**), Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.
- Kuleli A. Esin ve Muhterem Demiroğlu, “Adilcevaz (Eski) Ulu Cami’nde Kullanılan Ahlât Taşive Değerlendirilmesi”, İstanbul: **65. Türkiye Jeoloji Kurultayı**, 2012.
- Kutlu, İzzetin, Soyluk, Asena, Artuklu Dönemi Mimarisinin Anadolu Cami Tipolojisindeki Etkilerinin İncelenmesi, Ankara: **Social Science Development Journal**, Sayı 6, 2021.
- Külcü, Recep, **Türklerin Kültür Mirası Olarak “12 Hayvanlı Türk Takvimi”** Isparta: **Bilimsel Araştırmalar Dergisi**, 2015.
- Millî Eğitim Bakanlığı, Mesleki Eğitim ve Öğretim Sisteminin Güçlendirilmesi Projesi, **Seramik Cam Teknolojisi Rumi Motifleri**, Ankara: 2008.
- Mülayim, Selçuk, **İslam Sanatı**, İstanbul: İslam Yayınları, 2010.
- Mütercim Âsım Efendi, **Lügat-ı Burhan-ı Kat**, “مزگت”, Matbaa-i Osmaniye, 1302.

- Öney, Gönül, Dragon Figures in Anatolian Seljuk Art, Ankara: **Bellekten**, Cilt 33, Sayı 130, 1969.
- Özbek, Yıldırım, “Anadolu Türk Mimarisinde Taş Süsleme”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 7, Sayı 14, 2009.
- Özkurt, Kemal, “Kitabe Geleneğimizde Büyük Selçuklular ve İsfahan’daki Örnekleri”, **Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)**, Yıl 4, Sayı 4, 2019.
- Öztürk, Şahabettin, “Eski Van Şehri Kızıl Cami Kazı- Rölöve, Restitasyon ve Restorasyon Proje Uygulaması Hakkında Bir Araştırma”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 12, Sayı 65, 2009.
- Savran, Ahmet, **Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısım)**, Erzurum: Atatürk Ün. FEF Yay., 1992.
- Sokhanpardaz, Kamran, “Büyük Selçuklu Dönemi Camilerinde Alçı Kitabe ve Tezyinat”, **Uluslararası Türk Kültür ve Sanatı Sempozyumu Bildiri Kitabı**, Ankara: 2020.
- Söylemez, Faruk ve Muhammed Nuri Koç, “XVIII. Yüzyılda Behisni’de Camiler ve Cami Görevlileri”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 7, Sayı 14, 2017.
- Şeref Han, **Şerefname**, Mehmet Emin Bozarslan (çev.), 2 Cilt, İstanbul: Ant Yay., 1971.
- Şimşek, Onur “Büyük Selçuklu Mimarisinde Avlu Kimliği”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, FSM Vakıf Üniversitesi, Sayı 5, 2005.
- T.C. Dahiliye Vekaleti, **Son Teşkilatı Mülkiyede Köylerimizin Adları**, İstanbul: Hilal Matbaası, 1928.
- Tabak, Nermin, **Ahlat Türk Mimarisi**, İstanbul: Doğan Kardeş Matbaacılık Yayınevi, 1972.
- Taflan, Huriye, **Erzurum Yakutiye Medresesi Taç Kapısı Üzerindeki Taş Kabartmalar Üzerine Bir Araştırma**, Ankara: Gaziantep Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2008.
- Teubner, Benedictus Gotthelf, **Des Stephanos von Taron Armenische Geschichte by Stephanus of Taron**, Leibzig: 1907.

- Tuna, Rümeyisa, Türkiye Selçuklu Dönemi Mahalle Mescitlerinin Akustik Konfor Analizi Konya Örneği, Konya: **Konya Teknik Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü**, 2021.
- Tuncel, Metin, “Muş”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, İstanbul: Cilt 31, 2020.
- Turani, Adnan, **Dünya Sanat Tarihi**, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2011.
- Uğurlu, Murat Arda, Sultan Erdem Günaslan ve Abdulhalim Karaşin, “Dört Ayaklı Minarenin Modellenmesi ve Yapısal Analizi”, **Mühendislik Dergisi**, Cilt 8, Sayı 2, 2017.
- Ünal, Rahmi Hüseyin, **Az Tanınan ve Bilinmeyen Doğu Anadolu Kümbetleri Hakkında Notlar**, Vakıflar Dergisi, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, Sayı: XI (ayrı baskı), 1976.
- Yaşa, Recep, “Doğu Anadolu’da Bir Kültür Merkezi: Ahlât”, **Karatekin Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt 2, Sayı 2, 2013.
- Yavuz, Mervan, “Mardin Artuklu Saray ve Medreselerinde Taç Kapılar”, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi SBE, **(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, 2020.
- Yetkin, Şerare, **Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi**, İstanbul: İÜEF Yay. 1972.
- Yıldırım, Savaş, “Aslan- Boğa Mücadelesi Kompozisyonu”, **AÜDTCF Dergisi**, 2003.
- Yıldız, İrfan, Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi, Diyarbakır: **T.C. Diyarbakır Valiliği**, 2011.
- Yılmaz Bilal, “Muş Vakıfları”, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, 2009.

EKLER

Ek: 1 Yünören Köyü mezarlığı

Ek: 2 Tarihi mezarlık

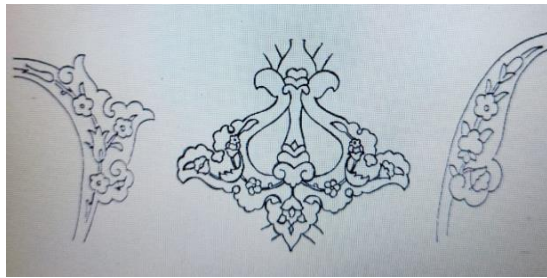
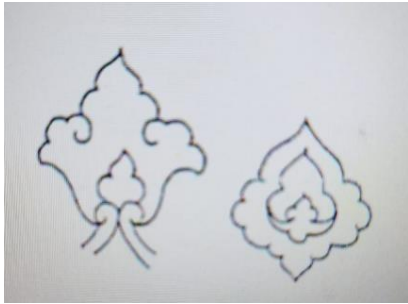
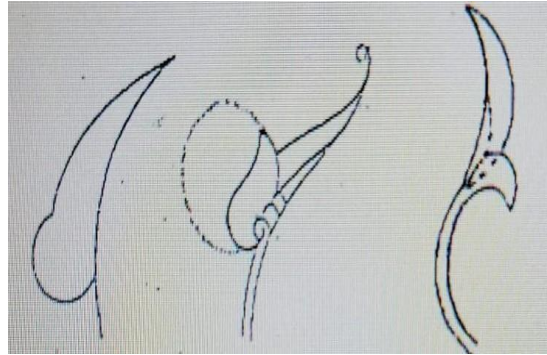
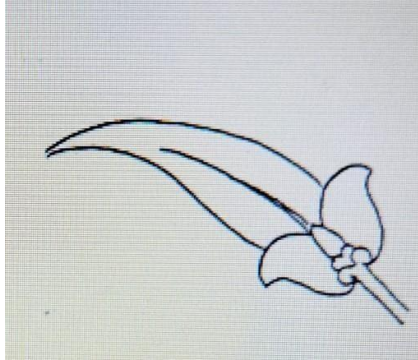
Ek: 3 Hacı Kılıç Cami payandası

Ek: 4 Hunad Hatun Külliye payandası

Ek: 5 Rumi detaylar

Fotoğraf 3'teki kitabenin görünür kısmının yazıya aktarılmış hali. (Bkz. s.57, 68)

فلو ينبغي في الدهر اعمالنا معا ...
حسين الحمد تعود بخير ... الخليل

العبد الضعيف الفقير
المحتاج الى رحمة الله
تعالى لشكر بانه الخليل

DİZİN

apadana.....	35
barok.....	19
<i>bennâ</i>	8
<i>bina nazırı</i>	8
bordür.....	8, 33,42
Bursa kemeri.....	25, 67,71
celi sülüs.....	49
cidar.....	9
çırakman.....	28
eyvan 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 31, 32, 33, 43,47, 73	
hımış.....	8
kabara.....	19
kabataş.....	20
kavs.....	13
kavsara.....	14, 36, 43,49,51
kerpiç.....	8, 9,15
kıptî.....	7
kûfi yazı.....	19
maksure.....	44
masif kule.....	15
<i>Mizgeftuk</i>	54
mukarnas 14, 22, 24, 26, 27, 30, 33, 37, 39, 40,43, 44, 45, 47, 49, 51, 65	
mükebbire.....	45
<i>neccâ</i>	8
nef.....	13, 38,40
niş.....	17, 19, 23,26,43, 46,50
örtü motif.....	8
<i>palladio</i> motifi.....	32

palmet.....	25, 26,45,52,57,73
payanda.....	13, 44, 51,60,61,62,70
piştak.....	21
<i>polycentric</i> '.....	20
portal.....	19, 21, 23,25,26,27,38,39,73
revak.....	28
ribât.....	15
rozet çiçek.....	42
rumi.....	25, 37,42, 45, 57,70,73,74
rûmî kabartma.....	8
sahın.....	16, 29, 40,44,48
<i>selsebil</i>	12
silme.....	19,24,44, 52, 56,67
stuko.....	7
sütunçe.....	43, 49
şadırvan.....	7, 11,44
<i>ştuk</i>	33, 34
taç kapı.....	14, 36, 43, 48,51,55
terrakota.....	9
<i>tersimü'l-üstad</i>	8
tonoz . 10, 13, 16, 17, 20, 26, 29, 31, 32, 36, 38,43, 49, 65, 68	
transepti.....	45
<i>tromp</i>	14, 20, 21, 32,33,37,46
Tromp.....	13, 33
zincirek.....	43

SÖZLÜK

Apadana: Eski İnan kültüründe kare planlı, düzenli stunlarla çevrelenmiş, üzeri açık taht salonu. Barok: Avrupa'da yaygınlaşan sanatta bir anlatım biçimidir. Abartılı hareket duygusu ve net gözükten detayları ile dönemin müzik ve edebiyatında göz alıcı sanat biçemi.

Bennâ: Binâ yapan kimse, mimar, kalfa.

Bina nazırı: Bina yapan, görevli.

Bordür: Bir şeyin kenarı boyunca veya çepçevre etrafına konan şerit gibi koruyucu kısım.

Bursa kemeri: mimari bir yapıda üst kısmında yatay bir doğru ile bağlanan iki dörtte bir daireden meydana gelen ve fazla bir taşıma gücü olmadığı için daha çok süsleme işlerinde kullanılmış olan kemere Türk mimarisinde verilen ad.

Celi sülüs: Sülüs yazısının irileşmesi ile oluşan yazı şekli

Cidar: Duvar. Çırakman: Üzerinde meşale yakılan kule veya demir direk.

Eyvan: Üstü çoğunlukla tonozla örtülü; üç tarafı kapalı, bir tarafı tamamen açık mimari birimdir. Hımış: Mimarlıkta dikme ve payandalardan meydana gelen ahşap çatkı arasına kâgir malzeme (tuğla, taş, kerpiç vb.) doldurularak yapılan yapı.

Kabara: Süs olarak odaların ahşap bölümlerine, türlü biçimler yapmak için çakılan iri başlı, sarı çivi.

Kavs: Romanizasyon halinde yay.

Kavsara: Genelde cami, han, kervansaray gibi yapıların giriş kapısı üzerindeki iç bükey kabartmalar ile bezeli kısım. Kıptî Heykelciliği: Mısır'daki Hristiyanların yaptırdığı basit, sade yapılar.

Maksure: Câmilerde etrafı parmaklıklarla çevrilerek hükümdarlar için ayrılan yüksekçe yer. 99 Masif kule: Jeolojide iki veya daha fazla karmaşığın bir araya gelmesinden oluşan ve genellikle en az birkaç kilometre eninde ve boyunda olan bölümdür.

Mizgeftuk: Yünören Köyü'nün eski adı.

Mukarnas: İslam sanatında mimari yapılarda görülen geometrik bir bezeme çeşididir.

Mükebbire: Bâzı büyük câmilerde avluya bakan duvar üzerine câminin hem içi hem dışı görülecek şekilde yapılan, cemâatle namaz kılınırken imamın aldığı tekbirleri dışarıdakilere duyurmak için tekrar eden müezzinlerin durduğu küçük bir balkona benzeyen yer.

Neccâ: Usta mimar, marangoz.

Nef: Koridor. Niş: Duvar hücresi.

Palladio motifi: Avrupa'da beliren, ismini Venedikli mimar Andrea Palladio'dan (1508–1580) alan ve onun yaptığı tasarımları örnek gösteren mimari tarzıdır.

Palmet: palmiye ağacının yelpaze biçimindeki yapraklarını andıran bezeme ögesi.

Payanda: Düşey bir taşıyıcıyı, binayı ya da tekneyi gerek dengede tutabilmek gerek devrilmesini, çökmesini ya da kaymasını engellemek amacıyla kullanılan ahşap ya da betondan göğüsleyici dayanak.

Piştak: Bir yerin içine girmeden önceki koridor.

Polycentric: Çok merkezli. Portal: Kapı, geçiş.

Revak: sırtı bağlı bulunduğu binaya dayalı, ön cephesi açık, üstü örtülü ve örtüsü sütunlarla ya da payelerle taşınan mekâna verilen ad.

Rozet çiçek: stilize çiçek biçimindeki dairesel süsleme motiflerine verilen genel addır.

Sahın: İslam mimarisinde etrafı duvar veya revaklarla çevrili avlu.

Selsebil: Çeşme. 100 Silme: Mimarlık veya mobilyacılık gibi alanlarda, belli bir ögeyi vurgulamaya yarayan kabartmalı kenar veya oyuk bezeme.

Stuko: İç sıva türüne verilen bir isimdir.

Sütunçe: Mimaride duvara yapışık sütun şeklinde kullanılan bir inşaat tekniğidir.

Şadırvan: Genellikle cami avlularında bulunan çevresindeki musluk ortasındaki fiskiyeden su akan üzeri kubbeli abdest yeri. Taç kapı: Anıtsal binalarda cephelerin en süslü kısmını meydana getiren büyük ve gösterişli kapılardır.

Terrakota: Pişmiş kil bazlı, kahverengimsi kırmızı renkli, mat seramik.

Tonoz: Mimarlıkta kemerlerin bir araya gelmesiyle oluşturulan, genellikle tavan örtüsü olarak işlev gören yapı parçasıdır.

Transepti: Bazilika planını dikey biçimde keserek, kilise alanını haç işareti biçiminde vurgulayan çapraz nef.

Tromp: Bir yapının bir bölümünü tutan köşe kubbesi.

Zincirek: Levhaların, yazma kitapların sayfa kenarlarına yapılan, iç içe geçmiş halkalar şeklindeki süsleme.

